

VÖITLUS TARTU ÜLIKOOI SEADUSE ÜMBER AASTAIL 1934—1940

Õ. Elango

Eesti NSV TA Ajaloo Instituut

K. Pätsi fašiseeruvale režiimile oli pinnuks silmas ka Tartu Ülikooli ning üldse kõrgema hariduse korraldus, kuna 1925. a. seadus kindlustas ülikoolile teatava, kuigi piiratud autonoomia. Kodanliku õigusteadlase prof. A. Piibu hinnangu kohaselt sisaldas 1925. a. Tartu Ülikooli seadus «tõelise autonoomsuse sugemeid»¹. Nüüd asus valitsus nendegi sugemete likvideerimisele, et ülikooli tööd valitseva võimu huvides rohkem mõjutada.

Ülikooli selleaegselt juhtkonnalt polnud oodata valitsuse fašiseerimispoliitika toetamist. 13. nov. 1934 oli ülikooli valimiskogu poolt valdava häälteenamusega rektoriks valitud juba varem sellel ametikohal olnud kodanlik-liberaalse suuna esindaja Juhan Kõpp (95 häält poolt, 14 vastu). Hääletamistulemused näitasid, et uuestivalitud oli laialdane populaarsus ja suur autoriteet ülikooli õppejõudude keskel.

Uhe prorektori kohal oli seni olnud prof. J. Uluots, reaktioonäär, kes fašistliku diktatuuri süvenedes sai üheks aktiivsemaks eestvedajaks selle diktatuuri vankri ees. J. Uluotsal oli ülikooli seaduse alusel õigus keelduda laskmast end uuesti valida. Et ta aga seda ei teinud, siis oli ilmne, et ta on meeleldi nõus hoidma oma senist positsiooni ülikooli administratsioonis. Ootamatult seati 32 hääleaga teiseks kandidaadiks alles eelmisel kevadel korraliseks professoriks valitud Hans Kruus (rektorit ja prorektoreid võidi valida ülikooliseaduse järgi üksnes korralise professori staažiga õppejõudude hulgast). Kuulidega hääletamisel sai H. Kruus 57 häält poolt, 50 vastu. J. Uluotsale langes 53 häält poolt, 54 vastu.² Seega osutus valituks H. Kruus, kes endise essee-rina ja demokraatlikult meelestatud ajaloolasena ei olnud reaktioonilistele ringkondadele meelepärane. Nii konsolideerus otse

¹ A. Piip. Ülikooli autonoomia. — «Akadeemia», 1937, nr. 1, lk. 7.

² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 780, l. 117.

valimiste käigus teatav opositsioon K. Pätsi režiimi vastu, mis haaras umbes poole õppejõududest. Teiseks prorektoriks oli vaa-
deldava ajajärgu algul matemaatik H. Jaakson, kelle ametiaja
lõppemisel valiti 18. mail 1936 tema asemele füüsik H. Perlitz.

Kuna majanduskriisiaegne ülikooli õppekohtade koondamise
tendents ikka veel jätkus, pidas ülikooli valitsus vajalikuks teada
Haridusministeeriumile selles küsimuses oma seisukoha.
29. mai 1935. a. kirjas märgiti, et kultuurmaailmas olevat loomulikuks
nähtuseks koos teaduse arenemisega uute õppekohtade
loomine, mitte endiste arvel, vaid neile lisaks. Õppekohtade koondamine
olevat teaduse arenemise ja eluvajaduste seisukohalt eba-
loomulik ja negatiivne. Ülikooli valitsus ei pidanud võimalikuks,
et koondamise probleem, mis üles kerkis juba 1926. aastal, võiks
määramatuks ajaks edasi päevakorda jääda ja niiviisi kujuneda
krooniliseks ning permanentseks. Teatati ülikooli valitsuse poolt
24. mail 1935 vastuvõetud otsusest, et ta «üldist teaduse ja elu
vajaduse arengut silmas pidades, ei pea loomulikuks olemasole-
vate õppekohtade kaotamist»³.

Selle asemel et lasta ülikoolil endal oma vajaduste üle otsusta-
tada, asus riigivõim ülikooli seniseidki õigusi likvideerima.
22. nov. 1935 saatis Haridusministeerium ülikoolile seisukoha võt-
miseks Tartu Ülikooli seaduse muutmise eelnõu. Seaduseelnõus
kärbiti senisega võrreldes oluliselt ülikooli autonoomiat, kaotades
ülikooli iseseisvuse majanduslik-administratiivsel alal. Üli-
kooli nõukogult võeti ära mitmed senised õigused majanduslikes
küsimustes ja anti need haridusministrile. Ülikooli nõukogu kaot-
as õiguse arutada ja otsustada ülikooli eelarve ning kinnisvara
omandamise ja võõrandamise küsimusi, samuti õiguse anda üli-
kooli asutustele majanduslikul alal juhendeid. Nähti ette erilise
majandusdirektori ametisseseadmine, kellel oli õigus esitada
majanduslikkude asjade suhtes rektorile lahendamiseks oma eri-
seisukohti. Ülikooli majanduskomisjon tuli kaotada.

Kirjas haridusministrile 3. det. 1935 teatas Tartu Ülikooli
valitsus (rektor J. Kõpp) ülikooli nõukogu mitterõustumisest
tema õiguste kitsendamisega: «Autonoomia on kõrgemate õppe-
asutuste normaalse arenemise ja töötamise olulisemaid eeldusi...
Ülikooli majapidamine seisab otseselt õppe- ja teadusliku töö
teenistuses, moodustades viimastega tükeldamata terviku.» Üli-
kooli nõukogu asus seisukohale, et ülikooli seaduse muutmine
pole välja kasvanud ülikooli elulistest tarvidustest ega saa anda
positiivseid tulemusi õppe- ja teadusliku töö edaspidisel korral-
damisel.⁴

Ülikooli nõukogu ja valitsuse seisukohad jäeti arvestamata.

³ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 786, l. 4.

⁴ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 88—89.

K. Pätsi dekreediga⁵ 1936. a. märtsis viidi kavatsetud muudatused ellu, s. t. ülikooli majandus-administratiivala allutati Haridusministeeriumile.

Üheks küsimuseks, mis põhjustas tugevaid lahkkelisid riigi keskvõimu ja Tartu Ülikooli ringkondade vahel, oli kõrgema tehnilise hariduse küsimus. Nii Tallinna kui Tartu asjasthuvitatud ringkonnad olid pikki aastaid selles küsimuses vägikaigast vedanud. 1920. a. põhikirja alusel töötava Tallinna Tehnikumiga seotud ringkonnad olid algusest peale taotlenud tema muutmist tehnikaülikooliks, kuid kodanliku Eesti piiratud majanduslike ressursside tõttu ei osutunud see taotlus edukaks. Veebruaris 1934 oli Riigikogu lõpuks otsustanud kahe uue teaduskonna — tehnikateaduskonna ja majandusteaduskonna asutamise Tartu Ülikooli juurde. 23. aug. 1934 andis valitsus tehnikateaduskonna asutamise määruse, mille järgi matemaatika-loodusteaduskonnas tuli 1. sept. 1934 avada tehnikaosakond. 1. sept. 1935 tuli osakond muuta iseseisvaks teaduskonnaks.⁶ Tehnikateaduskonna asutamiseks oli Tartu Ülikoolil tulnud ohvreid kanda, selle nimel oli aetud majanduskriisi aastail ülikooli õppekohtade koondamispoliitikat.

Olgu märgitud, et 1935. a. leidis õppekohtade koosseisus koos tehnikateaduskonnaga 90 professuuri ja 33 dotsentuuri, kuna 1925. a. ülikooliseadus ilma tehnikateaduskonnata nägi ette 95 professuuri ja 31 dotsentuuri.⁷ Tehnikateaduskonda oli üle viidud rida õppekohti teistest teaduskondadest, eriti matemaatika-loodusteaduskonnast. Ja nüüd, mil tehnikateaduskond Tartu Ülikoolis juba töötab, nõudsid Tallinna linnavalitsus, Tehnilise Hariduse Edendamise Selts jt. tema üleviimist Tallinna, sest Tallinnal kui pealinnal, tööstuse ja kaubanduse keskusel olevat õigus pretendeerida ühele osale ülikoolist.⁸

Kirjas riigivanemale ja haridusministrile 23. märtsil 1936 märkis Tartu Ülikooli rektor J. Köpp, et tehnikateaduskonna ülalpidamine Tallinnas tuleks riigile märksa kallim kui Tartu Ülikooli juures, mille tõttu kõrgemale haridusele määratavate ressursside osas tekiks senisest veelgi raskem olukord. Ent «juba praegugi,» kirjutas rektor, «ei ole meie kõrgema õppe- ja teaduseasutuse majanduslikud võimalused kaugeltki normaalsed. Ülikooli eriasutuste, instituutide, raamatukogude jne. krediidid, mis omal ajal kärbiti $\frac{1}{3}$ võrra, on jäänud samale tasemele, kuhu nad sattusid majanduskriisi sügavpunktis.»⁹ Tehnikateaduskonna äraviimisega Tartust pidi kaasnema üliõpilaste arvu vähenemine ja

⁵ «Riigi Teataja» nr. 24, 20. märts 1936, lk. 421.

⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 390, l. 82.

⁷ Sealsamas, s.-ü. 786, p. 4.

⁸ Sealsamas, s.-ü. 815, l. 1, 9.

⁹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 114—116.

sellega koos ülikooli erisummade kahanemine. Kuna osa tehnika-teaduskonna professuure oli seotud teiste teaduskondade õppe- ja uurimistöö huvidega, eriti keemia alal, tähendas nende üleviimine Tallinna Tartu Ülikooli teadusliku taseme kahjustamist.¹⁰ Märjukirjad tehnikateaduskonna üleviimise vastu esitasid ka Tartu linnavalitsus ja linnavolikogu, majandusringkonnad ning üliõpilaste esindus. Tartu linnavalitsus märkis oma kirjas riigivanemale, et selle «küsimuse päevakorda võtmine pärast rahvahääletust¹¹ tundub Tartu kodanikkudele nagu karistusena.»¹²

Ent hoolimata tartlaste vastupanust tuli Tartu Ülikoolil tehnikateaduskonnast loobuda. Olukord oli muutunud — 1929.—33. aastate majanduskriisi oli ületatud ja riigi rahanduslikud võimalused mõnevõrra paranenud. Seoses riiklik-monopolistliku kapitalismi arenemisega Eestis kasvas riigivõimu huvi teaduse saavutuste praktilise rakendamise vastu. Valitsuse moodustatud ministritevaheline komisjon jõudis üksmeelsele otsusele, et tehnikateaduskonna asupaigaks tuleb määrata Tallinn. Seda põhjendati Tallinna kui tööstuskeskuse eelistega õpetegevuse praktikaga seostamise alal, kuid rõhutati ka tehnikateaduslike probleemide lahendamise vajadust seoses ehitustegevuse ja tööstusega Tallinnas, milleks õppejõud võiksid kaasa aidata. Eelarvelised kalkulatsioonid näitasid, et Tallinnas oleks riigil tulnud tehnikateaduskonnale juurde maksta kr. 139.397.—, Tartus kr. 93.195.—aastas, seega Tallinnas kr. 46.202.— võrra rohkem,¹³ kuid seda ei peetud muutunud olukorras suureks summaks.

Nii viis majanduselu teatud tõus 30-ndate aastate II poolel ning tööstuse ja ehitustegevuse areng Tallinnas tehnikaülikooli asutamiseni. 1. VII 1936 alustas tegevust Tallinna Tehnikainstituut kolme osakonnaga: ehitus, keemia, mehaanika ja mehaaniline tehnoloogia. Rektoriiks kinnitati Tartu Ülikooli orgaanilise keemia professor Paul Kogerman. Õppejõududeks kutsuti peamiselt Tartu Ülikooli endise tehnikateaduskonna õppejõud.¹⁴ 1937. a. arendati tehnikainstituut Tallinna Tehnikaülikooliks kahe teaduskonnaga: 1) ehitus- ja mehaanikateaduskond ning 2) keemia- ja mäeteaduskond.¹⁵

Kõik tehnikateaduskonnaga seotud õppe- ja abijõudude kohad Tartu Ülikooli koosseisus kustutati. Ühtlasi suleti 11. sept. 1936. a.

¹⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 26, l. 59—63.

¹¹ 1936. a. veebruaris viis K. Pätsi valitsus läbi referendumi konstitutsiooni muutmise küsimustes. EKP saavutas sel puhul rahvusliku keskerakonna ja asunikega kokkuleppe, et mõlemad parteid soovivad hääletada valitsuse ettepaneku vastu.

¹² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 815, l. 165.

¹³ Sealsamas, l. 158—159.

¹⁴ Sealsamas, s.-ü. 840, l. 15.

¹⁵ Sealsamas, l. 94 ja 109.

määrusega matemaatika-loodusteaduskonna keemiaosakond ja lõpetati sel alal diplomite väljaandmine arvates 1. okt. 1936.¹⁶

Kõrgema tehnilise õppeasutuse asumisest Tallinnas oli väga huvitatud kodanliku Eesti Kaitseministeerium, kes sõjalise õppuse korras soovis üliõpilasi ette valmistada lõhkeainete, gaaside, side, pioneer- ja käsirelvade alal tehniku või keemiku kutseks, milleks oli vaja sooritada praktilisi töid Kaitseministeeriumi töökodades ja laboratooriumides.¹⁷ 1936. a. sügisel, s. t. samaaegselt Tehnikainstituudiga alustas tööd ka Sõjaväe Tehnikakool, kes soovis õpilasi Tehnikainstituudi mehaanika ja mehaanilise tehnoloogia osakonnas tööle rakendada.¹⁸ Tehnikainstituudi Valitsus lubas instituudi õppejõududel töötada ka Sõjaväe Tehnikakooli abijõudude õppejõududena ning korraldada Sõjaväe Tehnikakooli õpilastele loenguid, harjutusi ja praktikume Tehnikainstituudi ruumides, töökodades ja laboratooriumides.¹⁹

Tõukejõuks kõrgema tehnilise hariduse aregule ei olnud üksnes kodanliku riigi majanduselu areng, vaid ka poliitilist laadi tegurid, nagu fašiseeruva riigivõimu huvi tugevdada oma sõjalisi jõude.

Niivõrd kui uue õppeasutuse ellukutsumine kahjustas Tartu Ülikooli majanduslikke ja teaduslikke huve, toimus nii-ütelda tema arvel, oli ülikooli ringkondade opositsioon muidugi õigustatud. Ja kuna uus õppeasutus oli tihedalt seotud reaktsioonilise riigivõimu huvidega, omandas Tartu opositsioon tahes-tahtmata demokraatliku värvingu.

Mais 1936 oli haridusministriks määratud kolonel A. Jaakson, kelle ülesannete hulka kuulus ka ülikooli reformi läbiviimine. «Tartu opositsioon pidas kutselise sõjaväelase kutsumist hariduselu juhiks K. Pätsi valitsuse naljanumbriks», mäletab koolinõunik M. Raud. «Keemiaosakonna üleviimisega Tartust tehnikaülikooli juurde riivati tunduvalt tartlaste majanduslikke huve. Tartu akadeemilised ringkonnad sattusid haridusministeeriumiga teravasse vastuollu.»²⁰ Sissejuhatuseks ülikooli reformile muudeti riigivanema dekreediga 9. sept. 1936²¹ Tartu Ülikooli seaduse § 6 nii, et uute teaduskondade ja osakondade avamine võis toimuda ainult valitsuse loal. Ühtlasi muudeti § 46 selles mõttes, et ülikooli majandusdirektori määras ametisse riigivanem haridusministri ettepanekul. Selleks kinnitati riigikontrolli ametnik Ed. Veldeman.

Tsentralisatsiooniprintsiibi teostamine riigivõimu poolt kutsus esile ülikooli juhtivate ringkondade tugeva protesti. Üliõpilas-

¹⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 840, p. 13.

¹⁷ Sealsamas, s.-ü. 815, l. 72 ja 158.

¹⁸ Sealsamas, s.-ü. 816, l. 68.

¹⁹ Sealsamas, l. 86.

²⁰ M. R a u d. Eesti kool aegade voolus II. Stockholm, 1965, lk. 15 ja 25.

²¹ «Riigi Teataja», 11. sept. 1936, nr. 73, lk 1541.

asjade prorektor H. Kruus ütles oma immatrikulatsioonikõnes²² üliõpilastele, et autonoomia kitsendamine ülikooli majanduselu valitsemises ja tehnikateaduskonna loovutamine on otsustatud vastu ülikooli organite tahtmist ning on põhjust kahelda kõige selle otstarbekuses ja õigsuses. «Vaimne kultuur on õrn taim, mis võib areneda ja kasvada ainult vabaduse õhkkonnas...» lisas H. Kruus, rõhutades demokraatia vajadust kultuuri- ja hariduselus.

Septembris 1936 esitas Tartu Ülikooli valitsus (rektor prof. J. Kõpp, prorektor prof. H. Kruus ja prorektor prof. H. Perltz) ülikooli nõukogule lahkumispalved,²³ soovides ametist vabastamist, arvates 1. nov. 1936. Seda põhjendati usalduse puudumisega valitsuse poolt ülikooli juhtivate organite tegevuse suhtes. «Ülikooli tuleviku kohta võib loodud olukord omandada saatusliku tähenduse, sest sellega on põhimõtteliselt ning tegelikultki, nagu näitab keemiaosakonna sulgemise küsimuse otsustamine, tunduvalt piiratud Ülikooli Seaduse § 2 ülikoolile kindlustatud autonoomiat teaduse- ja õppetöö korraldamises, ilma milleta ei ole mõeldav Eesti ülikooli otstarbekohane ja edukas areng kõrgema teaduse- ja õppeasutisena.»²⁴ kirjutas rektor J. Kõpp oma lahkumisaavalduses.

Ülikooli nõukogu lükkas rektoraadi liikmete lahkumispalvete otsustamise edasi ja saatis riigivanema ning haridusministri juurde delegatsiooni koosseisus professorid Piip, Tarvel ja Mathiesen. Delegatsioon taotles «saavutada selgust ülikooli vastu oleva umbusalduse põhjustest, ülikooli seadusest mõõdaminemisest» jne. Nii riigivanem K. Päts kui ka haridusminister kolonel A. Jaakson tähendasid, et ülikooli seadusest on mööda mindud «elu nõudmisel», s. t. uue režiimi kindlustamise huvides. Ülikooli seisukohad haridusministri kavatsuste suhtes olevat viimasel ajal olnud ilmselt eitavad, mispärast ei olevat vajalikuks peetud neid enam küsida. Mõlemad — riigivanem ja haridusminister — avaldasid pahameelt prorektor H. Kruusi poolt semestri algul peetud kriitilise kõne suhtes. Haridusminister mainis, et ta saatis Tartusse selle kõne kohta seletuse saamiseks kunsti ja teaduse osakonna direktori J. Vasara, kuid prorektor keeldunud seletusi andmast, millest tema — haridusminister — olla «põhjani haavunud». K. Päts omalt poolt nimetas H. Kruusi kõnet «lubamata demagoogiliseks».²⁵

Oktoobri algul 1936 sõitis haridusminister A. Jaakson koos J. Vasaraga olukorra klaarimiseks Tartusse, kuid ülikooli rektoraat jäi kahetunnilise mõttevahetuse järel oma lahkumispalve

²² «Päevaleht», 1936, 15. september, nr. 250 ja «Üliõpilasleht», 1936, nr. 8.

²³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 164—167.

²⁴ Sealsamas, l. 164.

²⁵ Sealsamas, l. 168—172.

juurde. Rektor märkis, et majandusdirektori ametiseseadmine väljastpoolt on võõra elemendi toomine ülikooli ellu ja rektoraat tõlgitseb seda umbusalduse avaldusena. Ka § 6 muutmisega ei saavat leppida.²⁶

A. Jaaksoni viibimise puhul ülikoolis korraldasid üliõpilased tema vastu suunatud demonstratsiooni.²⁷ Kuna rektoraadi liikmed olid Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlased, osutus meeleavalduse organiseerijaks EÜS. Otsustati 2. oktoobril, samal ajal kui toimub ülikooli nõukogu koosolek, millest võtab osa haridusminister, koguneda ülikooli peahoonesse. 2. okt. koguneski umbes 300 üliõpilast, valdavas enamikus seltside liikmed, ülikooli fuajeesse, kus lauldi «*Vivat academia*».²⁸

Et rektoraadiga ei jõutud kokkuleppele, kutsus haridusminister ülikooli nõukogu delegatsiooni liikmed (Piip, Tarvel, Mathiesen) 4. oktoobril «Grand-Hotelli». Viimased tähendasid, et rektoraat ei nõua tingimata lahkumispalve rahuldamist, kui kindlustatakse ülikooli seaduse § 6 ja 46 muutmise selles mõttes, et ülikool pole neis asjus kõrvaldatud. Haridusminister oli sunnitud andma jaatava lubaduse.²⁹

6. okt. saabus prof. P. Tarvelile Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktorilt J. Vasaralt telefonogramm (nr. 210), milles viimane haridusministri ülesandel teatas, et esimesel võimalusel, kui ülikooli seadus muutmisele tuleb, revideeritakse § 6 selles mõttes, et teaduskondade ja osakondade avamine-sulgemine toimub haridusministri poolt ülikooli ettepanekul; samuti § 46 revideeritakse nii, et ülikooli majandusdirektori kandidaadi valib ülikool ja alles siis, kui haridusminister kahel korral ei pea võimalikuks ülikooli poolt ettepanud kandidaate riigivanemale esitada, toimub haridusministri poolt majandusdirektori määramine oma valiku järgi.³⁰

Pärast A. Jaaksoni lahkumist Tartust sai H. Kruus käsu sõita Haridusministeeriumi. Seal kuulasid A. Jaakson ja J. Vasar teda üle seoses tema immatrikulatsioonikõne ja seisukohtadega ülikooli autonoomia asjus. Pärast seda tegi A. Jaakson ettepaneku H. Kruus prorektori kohalt tagandada. Ent nii kaugele asi siiski ei läinud, kuna diktaator Päts ei tahtnud vahekordi Tartu opositsioonileeriga liiga teravaks ajada.³¹

Et riigivõim oli esialgu asunud järeleandmiste teele, siis otsustas ülikooli nõukogu rektoraadi avalduses toodud põhjusi enne tähtaega ametist lahkumise soovi kohta mitte mõjuvateks lugeda ja avaldused jätta edasi saatmata.³² Rektoraat jäi ametisse. Nii

²⁶ «Päevaleht», 1936, 3. oktoober.

²⁷ H. Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

²⁸ ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 11—12.

²⁹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 173.

³⁰ Sealsamas, l. 174.

³¹ H. Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

³² ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 175.

lõppes see konflikt, mis sisuliselt oli kodanlik-demokraatliku intelligentsi jõukatsumine fašiseeruva riigivõimuga, esialgu riigivõimu taganemisega.

Võimu taganemine vaimu ees osutus aga üsna lühiajaliseks. Juba 1937. a. maiks koostati Haridusministeeriumis uus ülikoolide seaduse eelnõu, milles ei arvestatud 6. okt. telefonogrammis antud lubadusi. Tartu Ülikooli valitsus ja nõukogu ei pidanud eelnõu vastuvõetavaks selles ilmneva kahe võimu — rektori ja majandusdirektori paralleelsuse tõttu. Leiti, et ülikool ei ole enam tervik, vaid on lõhestatud kaheks asutuseks, kellest kummalgi oma juhatuse ja sellele alluv koosseis. Teaduslik-õpetuslik ja majanduslik tegevus olid aga ülikooli juhtivate organite arvates teineteisega kõige lähemas seoses ja neid ei peetud võimalikuks lahutada.³³

Uus ülikoolide seadus³⁴, mis käis ka Tallinna Tehnikaülikooli kohta, hakkas kehtima 1. jaan. 1938. Kui varem rektori ja prorektorid valis ülikooli valimisnõukogu kolmeks aastaks, siis nüüd oli rektor nimetatav riigihoidja poolt Haridusministeeriumi ettepanekul viieks aastaks. Rektori nimetamine pidi tugevdama ülikooli sidemeid keskvõimuga, kuna senise rektori valitavuse tõttu, nagu mainis «Päevaleht», side riigivõimu ja ülikooli vahel olevat muutunud väga nõrgaks. Ühtlasi tugevdati nüüd rektori võimu. 1925. a. seaduse järgi kuulus ülikooli valitsemine ja juhtimine kollegiaalsele asutusele — ülikooli valitsusele (rektor, prorektor, dekaanid), 1937. a. seaduse järgi kuulus ülikooli valitsemine ja juhtimine kõigis administratiiv- ja distsiplinaarküsimustes rektorile, samuti järelevalve ülikooli majandusliku asjaajamise üle.

Uleminekueeskirjad nägid ette, et esimeseks ametiajaks ei nimetatud riigihoidja, nagu K. Päts end sel ajal tituleeris, mitte üksnes rektori, vaid ka prorektorid ja dekaanid.³⁵ Riigihoidja otsusega 29. dets. 1937 nimetati Tartu Ülikooli rektoriks prof. Hugo Kaho, prorektoriteks prof. Ed. Kant ja prof. E. Roots. Võitlust ülikooli autonoomia kaitsmise eest ei toetanud ju kaugeltki mitte kõik õppejõud. Ja sellest võitlusest eemalehoiduvate õppejõudude keskest oskaski diktatuurivõim leida endale tugipunkte, kelle najal ta lõpuks likvideeris ülikooli autonoomia.

Uus, fašistlikult meeletatud rektoraat asus ellu viima valitsusele meelepärast poliitikat. Nagu teatas haridusminister informatsioonis ajakirjandusele (29. I 1939), oli ülikooli kontakt vabariigi valitsusega varem nõrk, mistõttu ülikooli juhtivatel organitel olivat puudunud vajalik arusaamine riiklikkudest tarvetest.

Uue teaduskonnana asutati nüüd iseseisev majandusteaduskond (alates 1. jaan. 1938), mis varem töötas õigusteaduskonna osakonnana.

³³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 67, l. 207.

³⁴ «Riigi Teataja», nr. 78, 1. okt. 1937, lk. 1457—1477.

³⁵ «Päevaleht», 1937, 25. september.

Kui 1925. a. ülikooliseadus nägi ette 146 määralist õppekohta, siis 1937. a. ülikooliseaduses, hoolimata ühe teaduskonna juurde-
tulekust, oli neid ette nähtud vaid 140. Eriti oli kannatanud mate-
maatika-loodusteaduskond, kus 1925. a. ettenähtud 22 õppekoha
asemel oli nüüd 17, näiteks nelja professori asemel keemias
(anorgaaniline, orgaaniline, füüsikaline, keemiline tehnoloogia)
olid nüüd vaid anorgaanilise ja orgaanilise keemia professorid.
Juurde oli tulnud rida poliitilist eesmärki taotlemaid õppeaineid,
nagu eugeenika, sõjaväe sanitaarteenistuse ja sõjaväe tervishoiu
professorid arstiteaduskonnas ning väljaspool teaduskondi sõja-
teaduste professor.

Sõjalise õpetuse korraldamiseks asutati ülikoolis 1938. a. ka
Riigikaitselise Õpetuse Instituut.³⁶ Ülikooli militariseerimise ten-
dentsi on hästi tabatud neil aastail üliõpilaskonnas levinud Ott
Kangilaski pilkelaulus:

*Küll peagi on tudengid unustand
mis kuju ja karva on frakid,
neid ootavad sääririkud, sinelid,
ja Tähtvere väljal barakid.*

*Keskajal noor baccalaureus
oma koolmeisteri kintsu kaapis,
nüüd taas dekaanist ja rektorist
meile tehakse Püha Apis.*

*Kõik purpur ja karrad ja kassikuld
välja tuuakse koitanud kapist,
ja pandlad ja tressid ja pagunid,
kraed kõrvuni kõvast papist.*

*Seniajani igast professorist
Kui teadlasest lugu peeti —
nüüd enam talaarita läbi ei saa,
see tõstvat autoriteeti.*

*Aga kahtlane, kas meie õppejõud
hästi oskavad mundrit kanda
küllap nende kohadki tuleksid
vist ohvitsererele anda.*

*Need seisavad smirna, on riigile truud
ja näitavad õilsat fassaadi;
ja pagunikärnadest lugeda võiks
nende teaduse kõrget kraadi.*

*Siis ülikool oleks üks rahulik paik,
ei oleks säääl mürglit, ei mässu,
sest härrad major-professorid
täpselt täidaks ka pisima käsu.³⁷*

³⁶ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü 926. l. 1—2.

³⁷ Käsikiri (autori valduses).

Õppekohtade täitmisel hakati nüüd rohkem kui kunagi varem arvestama õppejõu poliitilist meelsust. Näiteks kutsuti märtsis 1938 majandusteaduskonna majandusajaloo professoriks fašistlikult meelestatud ajaloolane J. Vasar, kellel puudus küllaldane spetsiaalne ettevalmistus majandusajaloos. Kuigi prof. H. Kruus esitas ülikooli nõukogule selles küsimuses oma eriarvamuse, rõhutades J. Vasara tööde vähest teaduslikku väärtust, suruti J. Vasara kandidatuur prorektor E. Kandi ja majandusteaduskonna dekaani E. Poomi tahtel lõpuks siiski nõukogus läbi.³⁸

Ülikooli töösse poliitilise vahelesegamise näitena sai eriti tuntuks juhtum R. Kleitsmaniga, kes kaua aega töötas ülikooli nais-tekliinikus prof. J. Miländeri assistendina ning oma teadusliku tööga üldise tunnustuse võitis. Kui seoses prof. Miländeri emeriteerimisega 1937. a. günekoloogia ja sünnitusabi professor vakantseks kuulutati, valis teaduskond sellele õppekohale ainukesena kandideerinud dotsent R. Kleitsmani, ent valitsus jättis tema kinnitamata. 1938. a. valis teaduskond R. Kleitsmani teist korda, kuid nüüd ei kinnitanud teda ka ülikooli nõukogu, kellele oli Haridusministeeriumi poolt survet avaldatud.³⁹ Põhjus peitus selles, et oli olemas valitsusmeelne kandidaat Tallinna Keskhaigla sünnitusosakonna juhataja H. Perli näol. H. Perli määrati günekoloogia ja sünnitusabi professoriks otse haridusministri poolt, ilma et arstiteaduskond oleks teda valinud.⁴⁰ Et arstiteaduskonna arvamusega üldse ei arvestatud, sattus enamik arstiteaduskonna õppejõude eesotsas prof. V. Vadiga valitsusega vastuollu. Seoses V. Vadi väljaastumisega K. Schlossmanni vastu, kes oli R. Kleitsmani asjas oma eriarvamusega etendanud sihilikku osa, tahtis valitsus V. Vadi koguni ametist vallandada.⁴¹

Õppejõudude opositsioon valitsuse fašiseerimispoliitika vastu ilmnis selgesti Akadeemilise Ühistegevuse Seltsi poolt 10. det. 1938 korraldatud koosolekul, millest võttis osa ka majandusminister L. Sepp, kes käsitles haritlaskonna osa ühiskondlikus elus. Nagu teatas hiljem E. Poom oma ettekandes ülikooli rektorile mainitud koosoleku sõnavõttude kohta, kahetses majandusminister haritlaskonna osatähtsuse langemist ühiskonna juhtimisel (milline protsess olevat alanud pärast Asutavat Kogu), haritlaskonna muutumist materiaalseid eesmärke taotlevate rühmade teenriks, käskude täitjaks. Samal ajal olevat riigi ja rahva poliitiline juhtimine siirdunud üha enam poolharitlaste või koguni harimatute isikute kätte. Säärane olukorra areng olevat viinud 12. märtsini 1934. Nüüd olevat saabunud aeg, kus haritlaskond peaks taas võtma

³⁸ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 29, l. 27—32.

³⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 842, l. 363, 365, 413, 414; s.-ü. 899, l. 496—498, 500.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 105, l. 11.

⁴¹ Sealsamas, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 929, l. 100.

riigi ja rahva poliitilise juhtimise enda kätte. Majandusministri kõnele järgnenud läbirääkimistel võttis sõna J. Tõnisson, kes avaldas heameelt selle üle, et majandusminister olevat avameelselt esinenud. Ta leidis, et pärast 12. märtsi 1934 on valitsuse sammud aina süvendanud vastuolude tekkimist ühiskonnas üldse, eriti aga akadeemilises haritlaskonnas. Viimastel aegadel olevat vahekorrad Tartu Ülikoolis muutunud täiesti väljakannatamatuks. Kui ülikooli juhtivad organid varem olevat lahendanud küsimusi akadeemilistest kaalutlustest lähtudes, siis nüüd olevat mõõduandvad poliitilised kaalutlused. Kokkuvõttes jõudis J. Tõnisson seisukohale, et varem pole mingit lootust akadeemilise haritlaskonna lepitamiseks, kui ülikoolile pole antud tagasi tema autonoomiat ja pole kõrvaldatud tema politiseerivaid juhtivaid organeid.

Järgnes prof. A. Piibu sõnavõtt, kes toonitas, et uue ülikoolide seadusega on endine akadeemilises vaimus juhitud Tartu Ülikool muudetud poliitilise võitluse tallermaaks. Ülikooli valitsus ajavat otse väljakannatamatut isikupoliitikat. Tema ei teadvat ülikooli, mis oleks niivõrd politiseeritud kui Tartu Ülikool. Olevat ülim aeg säärane väljakannatamatu olukord lõpetada ülikooli seaduse muutmise ja praeguse ülikooli valitsuse kõrvaldamise teel. H. Kruus oma sõnavõtus nõudis samuti ülikoolile autonoomia tagasiandmist ja politiseerimise kõrvaldamist. E. Poom esines eelmisi hukkamõistva ja ülikooli valitsusele truualamliku sõnavõtuga ning lahkus seejärel koosolekult.⁴² Järgmisel päeval, 11. detsembril, kirjutas E. Poom ettekande rektorile selle «mässulise» koosoleku kohta ning teatas ühtlasi majandusministrile, et ta ei saa võtta osa Tartu ühistegelike asutuste poolt majandusministri auks korraldatavast lõunasöögist, kuna pole mingit tagatist, et seal Tartu Ülikooli seaduslikku valitsust solvav miiting ei korduks.⁴³

Ülikooli valitsus otsustas 29. dets. 1938 vastavad materjalid saata edasi haridusministrile süüdlaste vastutuselevõtmiseks.⁴⁴ Rektori kirjutas haridusministrile 30. dets. 1938 nõuti prof. A. Piibu karistamist, kuna tema sõnavõtt oli olnud kõige teravam: ta oli nõudnud otseselt ülikooli valitsuse kõrvaldamist. Rektor kirjutas, et prof. Piibu väljendused on saanud teatavaks ka laiemale hulgale ning ässitavad üliõpilasi ja õppejõude üles ülikooli valitsuse vastu.⁴⁵

Haridusminister A. Jaakson teatas rektori taotlusest vabariigi valitsusele ning andis ühtlasi ülevaate paragrahvidest, mille alusel prof. Piipu võiks vastutusele võtta. Asi anti uurida õiguskants-

⁴² ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 987, l. 2—6.

⁴³ Sealsamas, l. 18.

⁴⁴ Sealsamas, l. 13.

⁴⁵ Sealsamas, l. 1.

lerile (A. Palvadre),⁴⁶ kes 24. jaan. 1939 teatas haridusministrile, et sisuliselt rääkisid kõik sõnavõtjad sama asja, ainult prof. Piip tarvitas teravamaid väljendusi. Arvestades, et koosolek oli kinnine (kutsed koosolekule saadeti majandusministri poolt heakskiidetud nimestiku alusel), kaadeti kokku majandusministri algatusel ja majandusminister koosolekul teravatele sõnavõttudele ei reageerinud, ei pidanud õiguskantsler sobivaks, et sõnavõtjaid üldse vastutusele võetaks. Prof. A. Piibu kohta märkis ta, et viimane ei kuulu sisuliselt Tartu Ülikoolis opositsiooni juhtiva keskuse hulka, ning «tarbekorral on temal ka küllaldaselt taktitunnet esinemisel», näit. Berliinis 1935. a., kus ta esines ettekandega Eesti uuest põhi-seadusest.⁴⁷ Mõistagi polnud sellised kodanlikud poliitikategelased nagu A. Piip ja J. Tõnisson mingid järjekindlad fašismi vastu võitlejad, seepärast ei pidanud ka K. Pätsi valitsus vajalikuks sellele loole reageerida, kuna pealegi oli asjasse segatud majandusminister.

Igatahes paljastas see juhtum vahekordade teravust selleaegses Tartu Ülikoolis, näitas õppejõudude hulgas kahe põhilise leeri — K. Pätsi valitsuse pooldajate ja opositsionääride olemasolu. Viimaste hulgas oli nii endisi keskerakondlasi ja sotsiaaldemokraate kui ka «apoliitilisi» õppejõude. Ülikooli nõukogust oli enamik liikmeid K. Pätsi diktatuurivõimu vastu opositsioonis.⁴⁸

Eestimaa Kommunistlik Partei andis 1938. a. lõpul koos kodanlik-demokraatliku opositsiooni demokraatlikuma tiiva esindajatega välja ühise antifašistliku lendlehe, milles olukorda ülikoolis hinnati järgnevalt: «Ülikooli iseseisvus hävitati täiesti, ja professoriteks ei kinnitata enam neid, keda teaduskond valib teaduse seisukohalt (näit. dr. Kleitsman), vaid määratakse pugejad, ükskõik, kas nad on teadlased või ei.»⁴⁹

Tänu asjaolule, et mitmete teaduskondade õppejõudude juhtiv tuumik oli demokraatlikult meelestatud (näit. loodusteadlased jt.) ega toetanud ülikooli valitsuse fašistlikku poliitikat, õnnestus siiski nii mõnelgi progressiivsel noorel teadlasel (P. Vihalem, H. Haberman, A. Uibo jt.) pääseda ülikooli õppejõuks.

Üliõpilaskonna korralduse muutmine. Muudatused toimusid aastail 1934—1940 ka üliõpilaste olukorras. Juba 1934. a. märtsis soovitas K. Pätsi valitsus Tartu Ülikooli rektoril üliõpilaste arvu piiramise küsimus tõsiselt kaalumisele võtta. Prof. K. Konik tähendas sel puhul ajakirjanduse esindajaile, et tema olevat korduvalt teinud ettepanekuid piiramiseks, tohiks küllal-

⁴⁶ A. Palvadre oli pahempoolse üliõpilasseltsi «Ühendus» vilistlane.

⁴⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 987, l. 24—25.

⁴⁸ H. Kruusilt ja H. Habermanilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁴⁹ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. — Dokumente ja materjale. Tln., 1960, nr. 2. Eesti fašistliku valitsuse sise- ja välispoliitikat paljastav lendleht. 23.—25. veebr. 1939, lk. 29.

daseks pidada 1500 üliõpilast. Haritlaste üleproduktiooni ehk haritud proletariaadi loomine olevat poliitiliselt halb nähtus.⁵⁰

Uute üliõpilaste vastuvõtmisel 1934. a. siiski veel piiramist ei esinenud: võeti vastu 1067 uut ja 1282 endist üliõpilast, seega 2349 üliõpilast (võrdluseks olgu märgitud, et 1927. a. olid vastavad arvud 710 uut ja 334 endist, kokku 1044 vastuvõetut; 1932. a. 709 uut ja 951 endist, kokku 1660 vastuvõetut).⁵¹ Seega ületas 1934. a. vastuvõetud üliõpilaste kontingent eelmiste aastate näitajad nii uute kui endiste sisseastujate osas. See oli tingitud tehnikaosakonna avamisest Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna juures 1934. a. sügisel, kuid tungi suurenemist põhjustasid ka kuuldused üliõpilaste arvu eelseisvast piiramisest ja võistluseksamite sisseseadmistest.

Tartu Ülikooli juhtivais organeis leidis küllalt õppejõude, kes ei tahtnud ülikooli astuda soovijaile teha mingisuguseid takistusi, kuid Haridusministeeriumi survele võttis ülikooli nõukogu 1934. a. lõpuks siiski seisukoha piiramise kasuks. Sel puhul esitas Tartu üliõpilaskonna juhatus haridusministrile märgukirja,⁵² milles rõhutati, et 1926.—1934. a. on üliõpilaste arv nagu-nii järjekindlalt langenud, igal aastal keskmiselt 258 isiku võrra. Samal ajal on järjekindlalt suurenenud õppemaks ülikoolis. Üliõpilaste arvu piiramine tooks kaasa järjekordselt õppemaksu kõrgendamise. Üliõpilaste juurdekasv ei oleneks siis mitte ainult soovist omandada kõrgem haridus, vaid sellest, kas on ülikooli astuda soovijal küllaldaselt raha. Ka ajakirjanduse veergudel juhtis üliõpilaste esindaja poolt tähelepanu «ülikooli praegusele hädaohtlikule kitsendamistendentsile, mis tahab tõrjuda eemale ülikooli tööst neid, kellel on vähe raha ja vaba aega, s. o. vaesemaid ja ennastkoolitavaid üliõpilasi, kellest ei saa aga eeldada, et nad on andetud»⁵³. Artikli autor esitas prof. Kliimanni seisukoha, et haritlaste üleproduktiooni pole tegelikult olemas. Täiesti ebasoovita-vaks tunnistati võistluseksamite kui juhuslikkuse momenti sisaldava abinõu sisseseadmine. Proletariaadi klassihuvidele oli soodsam kahtlemata vaba, piiramata sissepääs ülikooli, sest töörahva hulgast pärinevail noortel tuli omandada haridust raskustega võideldes, ning vastuvõetavate üliõpilaste arvu piiramine ja võistluseksamite sisseseadmine suurendas neid raskusi veelgi.

1935. a. sügissemestriks piirati ülikooli sisseastujate arvu 690-le. Töötati välja uus üliõpilaste vastuvõtmise määrus, mis nägi ette võistluseksamite korraldamise juhul, kui sisse astuda soovijate arv üksikuisse teaduskondadesse tõuseb üle kindlaksmääratud normi.

⁵⁰ «Postimees», 1934, 28. märts.

⁵¹ «Eesti Statistika», 1937, nr. 187(6), lk. 305.

⁵² ENSV ORKA, I. 1108, nr. 5, s. ü. 780, l. 355—357 ja «Üliõpilasleht», 1934, nr. 13, lk. 453—454.

⁵³ K. Teder. Elu ise on parim reguleerija. — «Päevaleht», 1934, 13. detsember.

Kui sooviavalduste esitamise viimasel tähtajal selgus, et sisseastujate arv ületab määratud normi mitmetes teaduskondades, siis hakati valguma neisse teaduskondadesse, kus leidis veel vabu kohti ja kus polnud selle tõttu ähvardamas võistluseksamid. Paljud sattusid seetõttu aladele, mille vastu neil huvi puudus. Võistluseksamid toimusid 1935. a. sügisel tehnikateaduskonda ja arstiteaduskonna rohuteaduse osakonda, kuhu oli soovijaid üle määratud normi. Vastuvõtmiseks määratud üliõpilaste norm täitus, kusjuures ülikooli ei pääsenud üle 100 soovija. Üliõpilaste üldarv langes 3410-lt (1. IV 1935) 3237-le (1. IV 1936).⁵⁴

Järgnevail aastail vastuvõetavate üliõpilaste arv vähenes, milleks mõjus kaasa ka tehnikateaduskonna äraviimine Tartust. 1936. a. võeti vastu 639 esmakordselt ülikooli astujat, 1937. a. 649 ja 1938. a. 621.⁵⁵ 1936/37. õ.-a. ei pääsenud ülikooli juba umbes 200 soovijat. Võistluseksamid toimusid õigusteaduskonda, arstiteaduskonda ning filosoofiateaduskonda.⁵⁶ Järgneval aastal korraldati võistluseksamid juba kõigis teaduskondades peale põllumajandusteaduskonna, kuhu astuda soovijate arv ei ületanud normi. Ülikooli ei pääsenud võistluseksamite tõttu jällegi ligi 200 soovijat.⁵⁷ 1938. a. alates võeti uusi üliõpilasi vastu ainult sisseastumis-võistluseksamitega, kusjuures 1938. a. sügisel jäi ukse taha üle 400 noore. 1939. a. ulatus vastuvõetud üliõpilaste arv ainult 455-ni, kusjuures ülikooli ei pääsenud 519 soovijat. 1. aprilliks 1940 oli üliõpilaste üldarv langenud 2789-ni.⁵⁸

Kõige rohkem üliõpilasi võeti vastu õigus- ja majandusteaduskonda, kummassegi 150 üliõpilast aastas, seevastu arstiteaduskonda võeti vaid 50 ja loomaarstiteaduskonda ainult 20 üliõpilast.⁵⁹

Lisaks üliõpilaste arvu piiramisele otsustas K. Pätsi valitsus 31. augustil 1939 kõrgendada ülikoolide õppemaksu 120 kroonilt 150 kroonile aastas. Ühtlasi tõsteti diplomimaks 5 kroonilt 10 kroonile. Peale selle tuli veel maksta immatrikulatsioonimaksu 10 kr., eksamimaksu iga eksami pealt 1.50 kr., praktiliste tööde maksu 1—5 kr., sisseastumiseksamite maksu iga aine ja isiku pealt 2 kr. ning abjutiste tunnistuste eest ülikooli lõpetamise puhul 1 kr.⁶⁰

Uue ülikooliseaduse alusel jäeti ülikooli valitsusele võimalus vabastada üliõpilasi õppemaksust kuni 15% ulatuses õppemaksude kogusissetulekust, kuna vanas ülikooliseaduses oli see protsent 20.⁶¹ Kui 1928. aastal sai stipendiumi 3,5% üliõpilastest, siis

⁵⁴ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 1, s.-ü. 849, l. 64.

⁵⁶ «Eesti Statistika», 1939, nr. 212(7)—213(8), lk. 395.

⁵⁷ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 840, l. 14.

⁵⁸ Sealsamas, l. 107.

⁵⁹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 839, l. 131.

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 67, l. 167.

⁶¹ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 899, l. 513—514.

⁶² Sealsamas, l. 202.

1939. aastaks oli stipendiumi saajate arv langenud 2,6%-ni, kusjuures kõrgem stipendium aasta kohta ei ulatunud töölise kahe kuu palgani.⁶²

Raskete majanduslike tingimuste tõttu lahkus igal aastal ülikoolist enne kursuse lõpetamist ümmarguselt pool üliõpilastest. Ettenähtud ajaga lõpetasid ülikooli vähesed. Mõnedes teaduskondades tõusis üle normaalaja õppijate arv isegi üle 50% kogu teaduskonna üliõpilaste üldarvust. Osalt oli see nähtus tingitud nn. buršielu harrastamisest jõukama päritoluga üliõpilaste poolt.

Kui võrrelda mitmesugustest sotsiaalsetest kihtidest pärinevate üliõpilaste arvu nende ühiskondlike kihtide üldarvuga, selgub, et 1935. a. andmeil saatsid oma lapsed ülikooli kõige arvukamalt vabakutselised haritlased (2,6% oma üldarvust), järgnesid ametnikud (1,1%) ja ettevõtjad (0,8%). Töölised ja teenijad suutsid saata oma lapsed ülikooli kõigest 0,1% oma üldarvust.⁶³

Millist mõju avaldas üliõpilaste arvu piiramine ja õppemaksu kõrgendamine üliõpilaskonna sotsiaalse struktuuri kujunemisele, seda pole võimalik vastavate andmete puudumisel täpselt jälgida. 1936. a. ankeedi andmeil ei tundnud elatisraha puudust 25% üliõpilastest, 15% pidi alaliselt töötama, 37% töötas aeg-ajalt lisaks vanemalt saadavale väikesele toetusele, ülejäänud töötasid suviti vanemate majapidamises.⁶⁴

1940/41. õ.-a. I semestril, s. t. juba nõukogude võimu tingimustes koostatud liigitus üliõpilaste sotsiaalse päritolu kohta näitas, et üliõpilaste üldarvust (2124, seisuga 15. I 41) pärines töelistest 40,87%, töötavast talurahvast 14,36%, töötavast intelligentsist 23,68%, kinnisvarade, äriliste, tööstuslike ja põllumajanduslike ettevõtete omanikest, s. t. kodanlusest 20,48% ning vaimulike ametite pidajaist 0,61%.⁶⁵ Muidugi olid nõukogude võimu tingimustes toimunud juba teatud sotsiaalsed nihked, kuid need ei saanud esialgu olla kuigi suured, sest II—V kursuse moodustasid ju põhiliselt endised üliõpilased ja ka I kursusele astusid kodanliku korra ajal gümnaasiumi lõpetanud.

Kahjuks pole neid andmeid võimalik võrrelda kodanliku korra ajal üliõpilaste sotsiaalse päritolu selgitamiseks läbiviidud ankeetide andmetega, kuna liigituse alused on erinevad (näit. puudub neis ankeetides vahetegemine taluraha erinevate sotsiaalsete kihtide vahel). Seepärast pole muudatused üliõpilaskonna sotsiaalses struktuuris täpselt jälgitavad, võib vaid väita, et ka 1930. aastate II poolel ei suudetud töörahva hulgast pärinevaid üliõpilasi ülikoolist täielikult eemale tõrjuda.

⁶² P. Vihalem. Kolme õpiku eest töölise kuupalk. — «Noorte Hää», 1957, 26. jaanuar.

⁶³ «Eesti Statistika», 1935, nr. 164(7)—165(8), lk. 341.

⁶⁴ P. Vihalem. Kolme õpiku eest töölise kuupalk. — «Noorte Hää», 1957, 26. jaanuar.

⁶⁵ ENSV.RAKA, f. R-355, nim. 1, s.-ü. 49, l. 13.

Tartu Ülikooli lõpetas ajavahemikus 1920—1939 üldse 5751 isikut, neist mehi 4214 (73%) ja naisi 1537 (27%). Lõpetajad moodustasid kuni 1. XII 1933 sisseastunute arvust 42,6% ($\frac{2}{5}$). Esikoht kuulus lõpetanute koostises juristidele (28,1%), järgnesid majandusteadlased (14,2%) ja arstid (13,9%).⁶⁶

Kõrgema hariduse piiramist põhjendasid kodanlikud võimud tööpuudusega haritlaste hulgas. Nii kirjutati Haridusministeeriumis uue ülikooliseaduse kaitseks, et kuigi Eestis olevat üldisel kujul likvideeritud tööpuudus, polevat kaugeltki kadunud need juhtumid, kus ülikooli lõpetanud kandideerivad kojamehekohtadele.⁶⁷ Mõistagi tuli kohast ilma jääda neil, kel puudusid sidemed valitseva klassiga, tutvused ja eestkostjad.

Tegelikult oli vajadus haritud jõudude järele muidugi suur: kesk- ja kehvtalupoegade hulgad jäid igasugusest agronoomilisest abist ilma, maal oli puudus ka arstidest. Küllap pidasid rahva tegelikke vajadusi silmas ka need demokraatlikult meelestatud intelligentsi esindajad, kes väitsid, et haritlaste üleproduktiooni pole tegelikult olemas. See «haritlaste üleproduktioon», millest kodanlikus Eestis nii palju räägiti, oli täiel määral tingitud kodanluse enda rahvavaenulikust poliitikast ja kodanliku korra vastuolulisest iseloomust.

K. Pätsi valitsus asus muutma ka senist üliõpilaskonna korraldust. Ajendid selleks andis üliõpilaskonna poolehoiuavaldus lahkumispalve sisseandnud rektoraadile. Nimelt toimus 5. okt. 1936 Edustuse erakorraline koosolek, kus seltside esindajate ja organiseerimatute häältega võeti vastu lahkuvale rektoraadile lugupidamist avaldav ning akadeemilist vabadust ja ülikooli autonoomiat pooldav resolutsioon. Korporatsioonide rühm hääletas vastu, kuna olevat sobimatu valitsuse hariduspoliitilisi samme kritiseerida.⁶⁸

Olgu märgitud, et korporatsioonid, kes varem kaldusid toetama vapside liikumist, olid selleks ajaks kindlalt asunud K. Pätsi valitsuse seljataha. Mõningail andmeil nõudsid Eesti Korporatsioonide Liidu mehed valitsuselt tasuks toetuse eest rohkem juhtivaid kohti ülikoolis ja majanduselusel, ning ühtlasi Eesti Üliõpilaste Seltsi (EUS) meeste kõrvaldamist juhtivatelt positsioonidelt ülikoolis ja ministeeriumides.⁶⁹

14. okt. 1936 lõpetas valitsus Üliõpilaskonna Edustuse tegevuse.⁷⁰ Teda pidi asendama Üliõpilaskonna Ajutine Juhatus. Ühtlasi teatati, et Haridusministeerium koostab üliõpilaskonna uue

⁶⁶ «Eesti Statistika», 1940, nr. 222(5), lk. 229.

⁶⁷ ENSV ORKA, I. 1108, nim. 5, s.-ü. 899, l. 322—323.

⁶⁸ Sealsamas, s.-ü. 843, l. 190—192.

⁶⁹ O. Loooris. Eesti ajaloo põhiprobleemid. Löidquist, Toerp, 1955, lk. 164—168.

⁷⁰ ENSV ORKA, I. 1108, nim. 5, s.-ü. 843, l. 195.

põhikorralduse kava. Senine korraldus ei olevat võimaldanud kujundada üliõpilaskonnast ühtset tervikut. Üliõpilaskond olevat kippunud kritiseerima riigivanema ja valitsuse tegevust. Vastavalt parlamentaarse riigikorra likvideerimisele pidas suurkodanlus vajalikuks teha lõpp ka üliõpilaspärlamendile kui erakondliku võitluse koolile.

16. oktoobril toimus vastuseks valitsuse survepoliitikale üliõpilaste meelevaldus. Kell 12 kogunes ülikooli peahoone fuajeesse umbes 500 üliõpilast, peamiselt EÜS-i ja teiste seltside liikmed. Lauildi «*Vivat academia*», mille järel üliõpilane E. Tehve («Ühendus») pidas teisele korrusele viival trepil ovatsioonide saatel kõne akadeemilise vabaduse kaitseks. Teise kõne pidas naisüliõpilane A. Eliaser (korp. «*Filiae Patriae*»), rõhutades teaduse õpetamise vabadust ning avaldades tänu ja tunnustust ülikooli senistele juhtidele ja õppejõududele, kes oma loengutes alati olevat olnud apoliitilised ja teaduslikult objektiivsed.⁷¹ Koosoleku lõpul lauldi jälle «*Vivat academia*». Ülikooli peahoonest siirdusid meelevaldajad raekoja ette, kus samuti peeti kõne ja lauldi, kuni politsei kohale jõudis.⁷²

Ühenduses selle sündmusega kutsuti ülikooli rektor Tallinna. Tagasi tulnud, teatas ta riigivanema ülesandel üliõpilasorganisatsioonide esindajaile, et «teadus- ja õppetööd häirivad esinemised, samuti igasugused demonstratsioonid ja meelevaldused on valjusti keelatud»⁷³. Akadeemiline kohus karistas vormi täiteks 16. okt. meelevaldusel kõnepidajaid noomitusega, kuid pärast seda annetati neile rühma kaasvõitlejate poolt punaseid alpikannikesi «üksmeele tähiseks, mis valitseb ülikooli autonoomia eest võitlejate peres»⁷⁴. Ka prof. A. Piibule, kes oli akadeemilise kohtu esimeheks, anti üle punased lilled.

22. okt. 1936 nimetas haridusminister A. Jaakson üliõpilaskonna kuraatoriks ülikooli õppejõu dr. med. vet. Julius Tehveri, kes moodustas seitsmesse eri teaduskonda kuuluvast üliõpilasest üliõpilaskonna ajutise juhatuse.⁷⁵ See oli tegelikult vaid ühe kolmandiku üliõpilaskonna juhatuse, kuna esindatud olid seal ainult korporatsioonid. Seltside ja organiseerimatute esindajad jäid ajutisest juhatusest eemale.

Kui 8. nov. 1936 peeti Tartus Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlaste ja liikmete ühist päeva, ilmnes seal selgesti keskerakondlik, s. t. liberaal-kodanlik opositsioon fašiseeruva riigivõimu vastu. Auvilistlane J. Tõnisson märkis oma kõnes, et korporatiivne kord, mille poole Eestis tüüritakse, hävitavat end lõpuks ise ja mõjule pääse-

⁷¹ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 205.

⁷² «Päevaleht», 1936, 17. oktoober.

⁷³ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 207.

⁷⁴ «Päevaleht», 1936, 12. november.

⁷⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 845, l. 378—379.

vat ikkagi demokraatlik põhimõte. Ohtusel koosviibimisel oli ettekannete ajal näitelava tagaseinana kujutatud ülikooli fassaadi, mille ühe nurga juures loomutruu karikatuurina kujutatud riigivanem K. Päts vedas ülikooli mingi konksu abil enese järel, kuna teise nurga juures mõned värvimütsis üliõpilased ülikooli konksu abil tagasi tõmbasid. Mardinaljad esitati samas vaimus. Näiteks kandsid seltsi noorliikmed õlgadel sisse musta riidega kaetud puusärgi, millel silt «üliõpilaskonna parlament», ja toimetasid selle matuseid.⁷⁶ Ülikooli aastapäeva aktusel 1. det. 1936, kui kõnetooli astus üliõpilaskonna ajutise juhatuse esimees H. Sein (korp. «Ugala»), algas üliõpilastest tulvil aulas vilekontsert ja jalgade trampimine.⁷⁷ Akadeemiline Meeskoor laulis sõnu «*Vivat et res-publica*» vale viisiga.

Haridusministeeriumis töötati J. Vasara (korp. «Sakala» vilistlane) poolt välja üliõpilaskonna reorganiseerimise põhimotiivid. Selles dokumendis rõhutati, et üliõpilaskonnas tehtav kasvatustöö toimugu suurema riikliku kontrolli all. Organisatsioone ja kasvatustööd ei tulevat liialt siduda ülikooliga, sest see kõidaks suurema osa intelligentsist üheainsa autonoomse või poolautonoomse keskuse alla, mis ei ole riiklikult soovitatav. Intiimorganisatsioone ei peetud soovitavaks sulgeda, kuigi nad olevat intelligentsi killustanud võitlevateks gruppideks. Nende positiivseks küljeks riigivõimu seisukohalt aga peeti, et nad on «kasvavas intelligentsis tugevalt tõkestanud radikaalset pahempoolsust, milleks midu meie üliõpilaskonnas on soodus pind üliõpilaste suhtelise kehvuse tõttu, kallaku tõttu intelligentsi üleproduktiooni ja vastavate propagandatsentrumite lähedaloleku tõttu»⁷⁸. Olukorras, kus 75—80% üliõpilastest tuleb väikekodanlikust või talumiljööst, olevat nende assimileerimiseks haritlaskonda tarvis tõhusaid vahendeid, s. t. intiimorganisatsioone, kes teeksid kasvatustööd tihedas kontaktis vilistlaskogudega ja nende kontrolli all.⁷⁹

Jaanuaris 1937 valmis Haridusministeeriumis Tartu Ülikooli seaduse üliõpilaskonda puutuva osa muutmise eelnõu, mis saadeti tutvumiseks ka Tartu Ülikoolile ja üliõpilastele. Eelnõu järgi tuli Edustus kujundada organisatsioonide esindajaist, kuna organiseerimata üliõpilased, keda oli umbes 40% üliõpilaste üldarvust, ei saanud Edustuse moodustamisest osa võtta võrdsel alusel teistega. Organisatsioonid pidid saatma Edustusse ühe esindaja igalt esimeselt 50 liikmelt ja järgmise iga täissaja pealt. Seega oleksid korporatsioonid saavutanud peaaegu absoluutse enamuse, kuna neid oli arvuliselt rohkem kui seltse, kuigi nad

⁷⁶ ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 27.

⁷⁷ Sealsamas, f. 28—29.

⁷⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 845, l. 429.

⁷⁹ Sealsamas, l. 430.

olid väiksema liikmete arvuga. Suuremad seltsid oleksid saanud vähem esindajaid. Organiseerimatud pidid saama esindajaid vastavalt tegelikult valimaskäinute arvule. Seega oli eelnõu Edustuse moodustamise viisi suhtes vastuvõetamatu nii organiseerimatuile kui ka seltsidele. Nn. sotsiaalse kasvatustöö huvides nägi eelnõu ette organisatsiooni vanema instituudi, kes pidi kontrollima üliõpilasorganisatsioonis tehtavat kasvatustööd ja valitama vastava organisatsiooni liikmete poolt oma vilistlaskogu nõusolekul. Kõikide organisatsioonide vanemad pidid moodustama üliõpilaskondlikku kasvatust ühtlustava instantsi — üliõpilaskonna vanematekogu. Kõik üliõpilaskondlikud instantsid pidid kuuluma üliõpilaskuraatori järelevalve alla.⁸⁰

Eelnõu arutamiseks moodustatud 9-liikmelises üliõpilaste komisjonis ei olnud seltside ega organiseerimatute esindajad nõus Edustuse komplekteerimise põhimõtetega, pidades vajalikuks, et organiseerimatud saaksid Edustuse moodustamisest osa võtta üheõiguslikel alustel teistega, s. t. valida iga 50 üliõpilase kohta ühe esindaja.⁸¹ Organiseerimatute Büroo esitas 27. veebr. 1937 haridusministrile märgukirja, milles tehti ettepanek, et kõik organiseerimata üliõpilased kuuluksid teaduskondlikesse kogudesse ja iga kogu saadaks Edustuse esindajaid vastavalt oma arvilisele koosseisule samal alusel organisatsioonidega.⁸² Seltsid polnud nõus ka sellega, et valimismoodus soodustas väiksemaid organisatsioone, ning taunisid üliõpilaste kasvatusel allutamist ülikooliväliste jõududele.⁸³ Ülikooli Nõukogu ja valitsus avaldasid oma seisukoha 10. veebr. 1937 Haridusministeeriumile, et «kavatsetud valimisviisi ebahetaolisus riivab teravalt õiglustunnet», ega olnud nõus ülikooli organite väljalülitamisega üliõpilaste sotsiaalse kasvatustöö alalt.⁸⁴ Ülikooli valitsuse vastaval kirjal leidub haridusminister A. Jaaksoni resolutsioon: «On tunne, et Ülikooli Valitsus, seltside esindajad ja organiseerimatud on loonud ühisrinde.»⁸⁵ Ses suhtes haridusminister muidugi ei eksinud.

Protestiks üliõpilaskonna korralduse muutmise vastu jäid organiseerimatud üliõpilased ja seltsid 1937. a. maipühade puhul traditsioonilisest tõrvikrongkäigust eemale. Kui üliõpilaskonna esimees H. Sein (korp. «Ugala») rongkäigust osavõtjate nimel tervitas ülikooli ees *alma mater*'it, kostis tema kõne sekka rahva hulgast kõhimist, naeru ja vilet. Politsei toimetas mitmeid demonstratsioonist osavõtnud üliõpilasi ülekuulamisele prefektuuri. Seltside ja organiseerimatute esindajate poolt anti tervitu-

⁸⁰ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 59—60.

⁸¹ Sealsamas, l. 10.

⁸² ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 600, l. 250—253.

⁸³ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 19.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 2100, nim. 4, s.-ü. 27, l. 22—26.

⁸⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 848, l. 87.

sed ülikoolile 1. maiks prorektorile üle ülikooli peahoones enne korporantide rongkäigu kohalejõudmist. Gustav Adolfi samba jalamile oli asetatud lilli kaaskirjaga: «Tartu autonoomse ülikooli asutajale kuningas Gustav Adolfile. Üliõpilased.» Seekord ei korraldanud seltsid ja korporatsioonid enam omavahelisi külaskäike, nagu see varem kombeks oli.⁸⁶

Kui uus ülikooliseadus 24. sept. 1937 valitsuse poolt lõplikult vastu võeti, kutsus see üliõpilaskonnas esile rahutuse. Ilmnesid mõningad uue seaduse vastu sihitud aktsioonid. Nii olid linna kõrniteedele ja majade seintele võõbatud tõrvaga loosungid «Maha ülikoolide seadus», «Elagu akadeemiline vabadus» jne. Riputati välja rektori teadaanne, millega keelati igasugused avalikku rahu ja õppetööd häirivad kogunemised ja meeleavaldused ülikooli ruumes ning väljaspool.⁸⁷

Et pärast Edustuse laialisaatmist 1936. a. oktoobris hakkasid üliõpilaskonda juhtima K. Pätsi valitsusega koaleerunud korporatsioonid («Vironia», «Estica», «Ugala», «Rotalia», «Sakala»), kelle osavõtul ka uus üliõpilaskonna korraldus oli välja töötatud, pidasid seltsidega seotud liberaalkodanlikud ringkonnad vajalikuks oma ridu koondada. 16. veebr. 1937 kirjutati alla uue Üliõpilasseltside Liidu põhikirjale, millest võttis osa ka EÜS, kes varem eksisteerinud väikeseltside liitu ei kuulunud. Uue liidu esimeheks valiti H. Mark «Veljestost» ja tema abiks O. Annus EÜS-ist.⁸⁸ Üheks esimeseks sammuks oli oma ajakirja väljaandmise organiseerimine, sest «Üliõpilasleht», mille toimetamine oli läinud korporatsioonide kätte, ei võimaldanud seltsidel oma seisukohti avaldada. Eesti Üliõpilasseltside Liidu nõukogu koosolekul 17. märtsil 1937 otsustati hakata välja andma oma häälekandjat «Akadeemia» koos Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liiduga.⁸⁹ Uus ajakiri, millel oli seltside vilistlaste näol tüse kaastööliste pere, kujunes iseloomult kodanlik-demokraatlikuks ja antifašistlikuks. Saksa fašismi kritiseerides vihjati ühtlasi hädaohule, mis peitub tema ideede levimises väikerahvaile.⁹⁰

«Akadeemia» veergudel suhtuti uuesse üliõpilaskonna korraldusse kriitiliselt. Haldusõiguse professor A.-T. Kliimann avaldas artikli «Üliõpilaskond ülikoolide seaduses», milles andis uuele seadusele kriitilise õigusteadusliku analüüsi ja hinnangu.⁹¹

Ka organiseerimatud üliõpilased koondasid oma ridu. Koosolekul 20. okt. 1937 otsustasid nad asutada kolm organisatsiooni: meesühingu (esimees Maks Raidla), naisühingu (esinaine Agnia

⁸⁶ ENSV RAKA materjalid.

⁸⁷ «Üliõpilasleht» nr. 8, 15. okt. 1937, lk. 217.

⁸⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 12.

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 1766 (Eesti Üliõpilasseltside Liit), nim. 1, s.-ü. 11, l. 4–6.

⁹⁰ O. Saksa ülikoolid ja teadus natside võimu all. — «Akadeemia», 1937, nr. 2, lk. 123.

⁹¹ «Akadeemia», 1937, nr. 4, lk. 216–231.

Eliaser) ja segaühingu (esimees August Traat). Need ühingud pidid vastavalt Eesti Korporatsioonide Liidule ja Eesti Üliõpilasseltside Liidule moodustama Eesti Üliõpilassühingute Liidu. Nende ühingute sihiks seati organiseerimatute üliõpilaste üheõigusluse taotlemine: et ka neil oleks võimalus uue ülikooliseaduse kehtimahakkamisel 1. jaan. 1938 moodustada oma konvente ja sel viisil pääseda üliõpilaskonna esindusse.⁹² Organiseerimatuile, kes moodustasid üliõpilaskonna majanduslikult kehvena osa, oli esinduse tööst osavõtt eriti oluline, sest esinduse juures töötas üliõpilaste õpperahast vabastamise komisjon. Nimetatud ühingute abil õnnestuski ka organiseerimatute esindajail pääseda uude üliõpilaskonna esindusse.⁹³ Kuid organiseerimatute ühingute eksistents osutus lühiajaliseks (puudus materiaalne baas, nende asutajad lõpetasid ülikooli) ning nende osavõtt esinduse tööst jäi väheseks.⁹⁴

Uus ülikooli valitsus, kes astus ametisse 1. jaan. 1938, lükkas esialgu nii korporatsioonide, seltside kui organiseerimatute liidu registreerimise küsimuses otsuse tegemise edasi.⁹⁵ Uue seaduse alusel 1. veebruariks moodustatud üliõpilaskonna esinduses mängisid valitsuse toetusel juhtivat osa korporatsioonid, kuigi seltsid koos ühingutega olid enamuses. Seltside esindajad võtsid selle, järjekorras XVI Edustuse tööst esialgu osa, et oma põhimõtteid ja nõudmisi läbi viia. Nad nõudsid vabanemist nimetusest «konvent», üliõpilaskonna enesekorraldusest osavõtu võimalust kõigile üliõpilastele, ka organiseerimatuile, ega pidanud loomulikuks, et üliõpilaskonna esindus allutatakse vanematekogu näol ülikooliväliste jõududele, ning eitasid hooldamise printsiipi, soovitades vanematekogu muuta nõuandvaks organiks ja kuraatori ülikooli valimiskogu poolt valitavaks. Et nende nõudmisi ei arvestatud, lahkusid 17 seltside esindajat 30. apr. 1938. a. üliõpilaskonna esindusest.⁹⁶

14. okt. 1938 otsustas ülikooli valitsus likvideerida kõik üliõpilasorganisatsioonide liidud, s. t. Eesti Üliõpilasseltside Liidu; Eesti Korporatsioonide Liidu ja Saksa Konventide Liidu.

Juba 1938. a. algul oli üliõpilasasjade prorektor avaldanud soovi, et üliõpilasorganisatsioonide liidud edasi ei tegutseks. Ebakindel olukord tekitas Eesti Üliõpilasseltside Liidus lahkeliidusid. EUL-i uue juhatuse valimisel 7. okt. 1938 keeldusid seltside «Põhjala» ja «Raimla» esindajad juhatuse moodustamisest osa võtmast. EUL-i esimeheks valiti A. Tanimäe (EUS).⁹⁷ EUL-i uus juhatuse (A. Tanimäe, A. Sang jt.) esitas 12. nov. 1938 ülikooli

⁹² ENSV ORKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 54, l. 43.

⁹³ Agnia Eliaserilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁹⁴ Veronika Kruusilt suusõnaliselt saadud andmeil.

⁹⁵ «Üliõpilasleht», 1938, nr. 1, lk. 57.

⁹⁶ ENSV RAKA materjalid.

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 27.

valitsuse 14. okt. otsuse kohta Haridusministeeriumile kaebuse.⁹⁸ Ülikooli aastapäeva aktusel 1. dets. 1938 avaldas rühm üliõpilasi (ENUS-st, «Ühendusest» jt. üliõpilasühingutest) oma protesti rektori, haridusministri ja üliõpilaskonna esimehe kõne ajal sagedase ja kestva aplodeerimisega momentidel, mil selleks mingit alust ei olnud. Riigijuhtide saadetud tervitustelegrammide ettelugemisel aga vaikiti demonstratiivselt.⁹⁹

Seltside peres löi laineid ka nende häälekandja «Akadeemia» sulgemine sisekaitseülema poolt 30. dets. 1938, kuna mainitud ajakirjas nr. 8 avaldatud artiklis «Jaan Tõnisson perioodil 1934—1938» olevat käsitletud riikliku võimu tegevust väärtalt ja halvustavalt, samuti olevat ajakirjas varem avaldatud Eesti välispoliitilisi huvisid riivavaid artikleid.¹⁰⁰ «Akadeemia» sulgemise otsus muudeti aga juba 20. jaan. 1939 vastavalt Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liidu juhatuse palvele lubada «Akadeemiat» välja anda endistel tingimustel.¹⁰¹

Nagu selgus poliitilise politsei agendi ettekandest, ei peetud nn. Tartu vaimu revolutsiooniliseks ega ohtlikuks, «Tartu vaimu» siht olla mitte «revolutsioonitamine», vaid vaba, sõltumatu, julge isiksuse ja kodaniku kasvatamine. «Tartu vaim» ei põlgavat ka lepitust, kuid algatus pidavat tulema tugevamalt poolt.¹⁰² Mõistagi taotlesid liberaal-kodanlikud, s. t. keskerakondlikud ringkonnad samuti kodanliku korra kindlustamist kui võimulolev suurkodanlik rühmitis, kuid seda mõnevõrra demokraatlikumate vahenditega.

Oldi valmis koostööks korporatsioonidega, kuid seda tingimisel, et juhtiv osa kuuluks seltsidele. Näiteks algatati 1938. a. viimastel kuudel EUS-i ringkondade poolt Akadeemilise Klubi asutamise mõte, kuhu kuulusid kõik akadeemilise pere liikmed, ent kuna juhtivad positsioonid selles klubis oleksid läinud seltside vilunud kõnemeeste ja poliitikategelaste kätte, ei leidnud see mõte valitsevates ringkondades pooldamist.¹⁰³

1939. a. veebruaris üliõpilaskonna järjekordse esinduse moodustamisel rõhutasid seltside esindajad A. Raska jt., et nemad töötavad uues esinduses kaasa ainult siis, kui arvestatakse nende nõudmisi, mis nad esitasid juba eelmises esinduses. Lõpuks teatasid seltside esindajad, et nemad jäävad avalikult opositsiooni, ja lahkusid esinduse koosolekult. Esinduse 8-liikmeline juhatuse moodustati ainult korporatsioonide esindajaist.¹⁰⁴

⁹⁸ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 22—23.

⁹⁹ Sealsamas, f. 952, nim. 1, s.-ü. 51, l. 100.

¹⁰⁰ Sealsamas f. 852, nim. 1, s.-ü. 2311, l. 1.

¹⁰¹ Sealsamas. l. 49, 53, 54.

¹⁰² Sealsamas, f. 952, nim. 1, s.-ü. 51, l. 115.

¹⁰³ Sealsamas, l. 117.

¹⁰⁴ Sealsamas, l. 122—124.

Märtsis 1939 otsustas ülikooli valitsus üliõpilaskonventide omavahelisi ühendusi lubada ja registreerida, kui ellukutsutud ühenduse eesmärgiks on edukam kasvatustöö. Vastavalt sellele põhimõttelisele otsusele otsustas ülikooli valitsus 1. sept. 1939 muuta oma otsuse 14. okt. 1938. a. Eesti Üliõpilasseltside Liidu põhikirja registreerimata jätmise kohta, kui põhikirjas sõna «üliõpilasseltsid» asendatakse sõnaga «üliõpilaskonvendid» ja kui põhikiri ühenduse eesmärgina näeb ette kasvatustöö edukamat teostamist ühendusse astuvates üliõpilaskonventides vastavalt ülikooli seaduse ja üliõpilaskonna põhikirja sätetele, ning ülikooli seaduse üliõpilaskonda puutuva osa ja põhikirja sätete elluviimise taotlemist.¹⁰⁵

EUL-i nõukogu koosolekul 29. sept. 1939 teatasid «Põhjala» ja «Raimla» esindajad, et nad on jälle nõus osa võtma juhatuse tööst. Liidu liikmete ühiseks tahteks oli säilitada liidu senist struktuuri, kuna leiti, et ülikooli valitsuse poolt ettekirjutatud struktuur sarnaneb Eesti Korporatsioonide Liidu omaga.¹⁰⁶ 9. nov. esitas EUL haridusministrile märgukirja¹⁰⁷, milles tehti ettepanek ülikooli seaduse, üliõpilaskonna põhikirja ja üliõpilaskonventide normaalpõhikirja muutmiseks korporatsioonide ülemvõimu murdmise mõttes. Üliõpilaskonna esindusest nõuti osavõtu õigsust ka organiseerimatuile, kuna organiseerimatus polevat huvipuuduse tagajärg, vaid enamikul tingitud majanduslikust olukorrast. EUL-i põhikirja registreerimiseni ülikooli valitsuse poolt ei jõutudki — veel 1940. a. kevadel kestsid selles küsimuses vaidlused.

1939/40. õppeaastal kujunenud välis- ja sisepoliitilises olukorras (28. sept. 1939 oli Eesti Valitsus rahvahulkade survele sõlminud vastastikuse abistamise pakti Nõukogude Liiduga) hakkasid korporatsioonide ja seltside vahel tekkima kokkuleppe tendentsid. Eesti Üliõpilasseltside Liidu nõukogu koosolekul 12. det. 1939 otsustati igas liikmesorganisatsioonis moodustada rahvuslike küsimuste kolleegium. Avaldati arvamust, et «suur osa intelligentsi on bolševiseeritud», ja leiti, et «aeg nõuab kooskõla häirivate põhjuste kõrvaldamist», et organisatsioonide erinevused, lahkkelid ja sallimatus tuleb jätta tagaplaanile ning teotsemiseelduseks pidada rahvuspoliitiliste eesmärkide poolest ühtset üliõpilaskonda.

15. märtsil 1940 teatas Eesti Korporatsioonide Rühm eelläbirääkimiste tulemusena Üliõpilaskonna III Esinduses Eesti Üliõpilasseltside esindajatele, et nad on nõus «Üliõpilaskonna põhikirja» muutmisega vastavalt Esinduse enamuse arvamustele ja soovidele, milleks tuleks valida vastav komisjon. Seltside esindajad konstateerisid oma vastuses, et seega on üliõpilaskondliku kriisi

¹⁰⁵ ENSV ORKA, f. 1108, nim. 5, s.-ü. 928, l. 93.

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 33—35.

¹⁰⁷ Sealsamas, s.-ü. 23, l. 22—32.

lahendamine külmunud punktist nihutatud, ent kuna põhikirja muutmine allub üliõpilaskonnast väljaspool asuvate ametiisikute ja -asutuste seisukohale, ei saa isegi üliõpilaskonna Esinduse üksmeelse otsustamisega kindlustada muudatuste tegelikku jõustumist.¹⁰⁸

Kuigi ülikooli autonoomia likvideerimise ja üliõpilasorganisationsatsioonide unifikseerimise vastu peetud võitluse juhtimine oli seltside vilistlaskogude näol liberaalse kodanluse käes, kes püüdis võitlust igati ahendada ja hirmust kasvava revolutsiooniohu ees oli valmis minema valitsusvõimuga kokkuleppele, võttis seltest võitlusest osa ka palju tõelise demokraatia eest võitlejaid.

Eestimaa Kommunistlik Partei oli selleks ajaks revideerinud suhtumist intelligentsisse. 1935. a. toimunud Keskkomitee pleenumil pöörati tõsiselt tähelepanu tööle intelligentsi seas: «Meie peame oskama läheneda intelligentsile diferentseeritud mõõdupuuga. Peame oskama näha tema vähimatki rahulolematust fašismi vastu. Uhtlasi peame arvestama tema arglikkust ja kõhklemist. Meie peame kutsuma teda julgelt fašismivastast võitlusest osa võtma. Ainult proletariaadi võitlusega kaasa minnes võib intelligents leida jõu, kes kõige paremini tema majanduslikke ja kultuurilisi huvisid kaitseb.»¹⁰⁹

EKP toetas võitlust ülikooli autonoomia eest, nägi selles võimalust luua kontakti demokraatlike ringkondadega ja teha fašismivastast selgitustööd. Üliõpilasnoorsoo kasvatamiseks marksismi-leninismi vaimus oli vaja osa võtta üliõpilasorganisationsatsioonide ja üliõpilaskonna organite tegevusest.

Marksistlik-leninlikud ideed hakkasid neil aastail tungima mitme Eesti Üliõpilasseltside Liitu kuuluva seltsi ridadesse. 1934. a. astus «Ühenduse» liikmeks Arkadi Uibo, 1936. a. A. Prink, 1938. a. I. Kruus jt. 1940. a. revolutsiooni eel oli «Ühenduse» marksistlikus rühmas juba üle 15 inimese.¹¹⁰ «Ühenduse» liikmete poliitiliseks kasvatamiseks kasutati seltsi referaatkoosolekuid. Oma 1936. a. peetud referaadis «Mõtteid «Ühenduse» tuleviku radadelt» rõhutas A. Uibo vajadust arendada «Ühenduse» liikmete ühiskondlikku südametunnistust ja arusaamist sellest, miks veel 20. sajandil on võimalik teostada inimkonna põhiõigustega vastuolus olevat režiimi ja miks on võimalik sarnasele režiimile leida rahvamassides toetust. Võrreldes Eestis valitsevat olukorda tsaariaegsega, märkis ta: «Tollal suruti maha demokraatia jumalast seatud keisri nimel, nüüd tehakse seda Saksamaalt laenatud rahvastervikluse nimel. Selle vastu võitlejaid tabab sama saatus.

¹⁰⁸ ENSV RAKA, f. 1766, nim. 1, s.-ü. 11, l. 68—70.

¹⁰⁹ Partei ees seisvate raskuste äravõitmisele! EKP KK kirjastus, 1935, lk. 55—56.

¹¹⁰ A. Renningult ja S. Kalmelt suusõnaliselt saadud andmeil.

Pääsemine nüüdsest õhkkonnast võib toimuda siis, kui haritlaskond ei lase suruda alla oma südametunnistust truualamlikku seisukorda.»¹¹¹ 1939. a. esines A. Uibo teemal «Materialistlikust ja idealistlikust maailmakäsitlusest» jne.

Uue eneseavaldamisvormina tekkis «Ühenduses» 1939. a. algul mõttevahetuspäevik «Peavalu», milles seltsi liikmed muuhulgas avaldasid ka antifašistliku tendentsiga käsikirjalisi artikleid. Tähelepanuväärne on ka «Ühenduse» kroonika-raamat. Kroonika A. J. Toom iseloomustas 1939. a. sügisel Euroopas kujunenud olukorda kui rasket ja rusuvat aega: «Saksa fašism, Inglismaa ja Prantsusmaa maskeeritud diktatuurid ... Ärgem rääkigem siis väikesest Eestist, kus Saksast tulnud mõju lainetused juba aastaid tagasi pühkisid minema riikliku demokraatia, ja panid kammitsasse rahva laiemate hulkade omaalgatusliku tegevuse! Ja siiski — sügisene Eesti sattumine Vene mõju piirkonda on ometi toonud vähemalt lootusi, et ümberorienteerumine võiks kaudselt mõjustada ka meie demokraatia jaluletoosu.»¹¹²

Loomulikult ei moodustanud «Ühendus» mingit homogeenset tervikut. 1939. a. sügiseks oli «Ühenduses» teravalt eraldunud kaks rühmitist — marksistlik ja natsionalistlik. 19 liiget teatasid 5. mail 1940 vilistlaskogu juhatusel, et kuna nad on semestri jooksul asjatult taotlenud mõne seltsimehe eemaldamist, olevat edasine koostöötamine kahe rühma vahel osutunud võimatuks. Nad nõudsid A. Uibo, L. Illisoni, A. J. Toome ja A. Renningu täielikku kõrvaldamist seltsist, sest nimetatud olevat seltsis esinenud lõhede peamised põhjustajad. Vastasel korral ähvardasid 19 liiget ise «Ühendusest» lahkuda. Vilistlaskogu juhatus tegi ettepaneku arendada radikaalseid vaateid ainult omariikluse alusel (selle kinnituseks võeti liikmeilt allkirju) ning loobuda seltsi laostavast üksikliikmete väljaheitmise nõudest.¹¹³ Kui arvestada, et marksistlik-leninlikku rühmitusse kuulus «Ühenduses» sel ajal üle 15 inimese, väljaheitmise nõudjaid oli aga 19, siis selgub, et mõlema leeri jõud olid «Ühenduses» enam-vähem tasakaalus. Üldse oli «Ühenduses» 1930. aastate lõpul tegevliikmeid 40 ringis.

Marksismi-leninismi vastu huvi tundjaid leidis ka «Veljestos» (L. Kulbin, A. Vassar jt.), kuigi vähemal määral kui «Ühenduses». «Veljesto» arhiivis leidub väljaõikeid Leningradis ilmunud ajalehest «Edasi» ja antifašistlikke lendlehti. Kuna «Veljesto» liikmed ja ka vilistlased suhtusid vaenulikult hitlerismisse, siis leidis Nõukogude Liidu ja Eesti vahel 1939. a. septembris sõlmitud leping nende poolt üldist heakskiitu.¹¹⁴ See ilmnas näiteks prof.

¹¹¹ ENSV RAKA materjalid.

¹¹² Sealsamas.

¹¹³ Sealsamas.

¹¹⁴ P. Vihalem. Kolmekümnendate aastate koolinoored. — Saabus päev. Tln., 1960, lk. 298.

H. Moora sõnavõtus, kes kord juba varem reisimälestusi jutustades oli Nõukogude Liidu kohta andnud üldiselt objektiivseid andmeid. Olukord halvenes mõnevõrra Soomega peetud Talvesõja ajal, kuid siiski asusid paljud, eriti noorematest liikmetest ja vilistlastest, kindlalt Nõukogude Liidu poolele. P. Vihalem oma mälestustes märgib neist L. Tederit, L. Kulbinit, E. Baart-Tederit, Karin Ruusi, J. Lepasaart, Sulo Kaarti, H. Raesaart.¹¹⁵

Põhiliselt oli «Veljesto» demokraatlikult meelestatud vaimuimemete koondis. Temasse kuulus või oli lähedalt liitunud terve rida kirjanikke, eriti luuletajaid. Nende antifaašistlik meelsus ilmes selgesti «Veljesto» poolt 1940. a. väljaantud koguteose «Võim ja vaim» veergudel. Koguteose ideelist suunitlust väljendasid kõige tabavamalt Betti Alveri värsid vaimu ahistatud olukorrast kehtiva režiimi tingimustes:

*Vaim, kandes kord triumfipärgi
ja rikast rüüd,
praevardas väntas nuumat härgi —
kuid nüüd? Kuid nüüd?
Iõuk püsib nüriduses hardas
ja pärg on pärg
Kuid, sõber, tea: nüüd vaim on vardas
ja väntab härg.*¹¹⁶

Sõna võtsid kogumiku veergudel ka «Veljesto» mõjukad vilistlased (H. Moora, A. Annist jt.), avaldades rahulolematust kehtiva olukorraga. A. Annist rõhutas, et võimukeskenduse, bürokratiseerimise jne. tõttu on kiirenenud uue karjeristlik-vastutustundetu härraskihi tekkimine ja klassivahed aina kasvanud. «Teiselt poolt on eriti viimaseil aastail mitte ainult laiemaid rahvamasid, vaid ka kaugelt suurem hulk haritlasi ikka enam alla surutud nii majanduslikult kui õiguslikult. Õpetajad, vähemad ametnikud. «tasalülitamata» kirjanikud, kunstnikud, teadlased — kõik kaebavad, et nad on alistatud ikka enam tsentralistlikule bürokraatiale, kus sageli asjatundmatus ja tuimus seltsivad ülestrüginud karjeristi vimмага oma seniste kaaslaste vastu. On loomulik, et kõik see äratub kibedust ja opositsiooni intelligentsi laiades hulkades. Kuigi see ei ole nii radikaalne, kui mõni teine põrandaalune opositsioon...»¹¹⁷ Nõuti tagasipöördumist kodanlik-demokraatlikule riigikorrale, poliitiliste parteide taasorganiseerimist, isiksuse austamist.¹¹⁸

¹¹⁵ P. Vihalem. Kolmekümnendate aastate koolinoored. — Saabus päev. Tln., 1960, lk. 298.

¹¹⁶ Võim ja vaim. Tartu, 1940, lk. 88.

¹¹⁷ A. Annist. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus. — Võim ja vaim, lk. 22.

¹¹⁸ H. Mark. Parteid ja demokraatia. — Võim ja vaim, lk. 82—87.

Kodanlikule demokraatiale tagasipöördumise nõue kõlas sel ajal mitmete akadeemiliste väljaannete veergudelt. Eesti Üliõpilaste Seltsi XI albumis kirjutas H. Kruus «vaikiva oleku» raskest pärandist, rõhutades demokraatliku poliitilise kasvatuse esimese eeldusena ühiskonna omaalgatuslikul ja isetegevuslikul alusel poliitilise organiseerimise võimalust ja vajalikul määral poliitilise mõtte vabadust.¹¹⁹

Tekib loomulikult küsimus, kuidas osutus võimalikuks kehtivat režiimi mõningal määral trükisõnas kritiseerida. Põhjus peitub tõenäoliselt selles, et intelligentsi üsna laialdased ja mõjukad ringkonnad ei lasknud end «tasalülitada», fašistlikule ideoloogiale alistada, jäädes truuks demokraatlikule, skeptitsismile ja individualismile. Oma mõju avaldas muidugi ka 1939. a. sügisel kujunenud uus välispoliitiline olukord, mille tõttu valitsus ei tahtnud vahekordi mõjukate liberaalsete ringkondadega teravaks ajada. Ja lõpuks — «Tartu vaimu», nagu juba eelnevalt tähendatud, ei peetud revolutsiooniliseks, kehtivale korrale ohtlikuks. Ei õnnestanud ju ajakiri «Akadeemia», kogumik «Võim ja vaim», EUS-i album jms. kodanliku korra põhialuseid, pakkudes omalt poolt vaid kodanliku korra kindlustamise mõnevõrra demokraatlikumat alternatiivi, et «ühiskonna sotsiaalsete partnerite, Vanapagana ja Antsu vahekord ei areneks katastroofiks»¹²⁰.

Siiski arenesid liberaalse «Tartu vaimu» rüpes ka radikaalsemad tendentsid. Näiteks õnnestus ajakirjas «Akadeemia» (toimetajad H. Kruus, A. Koort, A. Piip) avaldada ka mõningaid marksismi-leninismi seisukohti valgustavaid M. Laossoni artikleid. Neis kritiseeris autor teravalt fašismi ideoloogiat ja tutvustas objektivistlikus vormis marksistlik-leninliku teooria küsimusi. Sellistel artiklidel oli võimalik ilmuda fašismi kriitika tähe all, kuid samaaegselt avaldati ajakirjas ka Nõukogude Liitu ja marksistlikku ideoloogiat kritiseerivaid artikleid, milles võrdsustati Nõukogude Liidus valitsevat ideoloogiat dogmatismi suhtes fašismiga ning kujutati ainsa tõelise demokraatiana kodanlikku demokraatiat.

Marksistlike ideede levitamise keskuseks üliõpilaskonnas 1930. aastate II poolel oli Akadeemiline Sotsialistlik Uhing. Pärast 1934. a. riigipööret oli ühingu tegevus soikunud. See «surnud hing» meenus Ilmar Kruusile, kui 1936. aastal Töölismajas otsustati ka ülikoolis sihipäraselt töötama hakata. Uhingu esimees, kellega üliõpilased Boris Konstantjuk ja Johannes Tamm läbi rääkima läksid, andis ilma pikema jututa nimekirja, pitseri ja muu vara üle. Nii saadi terve valmis organisatsiooni pereme-

¹¹⁹ H. Kruus. Eesti rahva ajaloolise kutsumuse ideest. — Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XI. Tartu, 1940, lk. 22—23.

¹²⁰ Sealsamas, lk. 22.

heks.¹²¹ Uingu tööd suunas EKP ülesandel üliõpilane Ilmar Kruus, keda peeti Tartus üheks paremaks marksismi tundjaks. Uing tegi aktiivset fašismivastast selgitustööd ning tutvustas loengute kaudu marksistliku filosoofia põhiseisukohti. ASÜ liikmed võtsid osa ka Üliõpilasseltside Liidu ja teiste organisatsioonide koosolekuist, millest osavõtjaid küll ei õnnestunud proletarise lipu alla koondada, küll aga neid ära tõmmata fašismi mõju alt. ASÜ korraldas ülikooli aulas Karl Marxi 120. sünni-aastapäeva aktuse, tellis omal kulul Üliõpilasmaja lugemissaali Prahas antifašistliku ajalehe «Illustrierte Volks-Zeitung» ja kogus raha Hispaania vabadusvõitlejaile. Üliõpilased J. Tamm ja B. Konstantjuk, kes juhtisid ASÜ tegevust 1936. aastal, ning üliõpilane N. Duplevski sõitsid illegaalselt Eestist Hispaaniasse, võitlema Internatsionaalses Brigaadis (neist Konstantjuk langes Hispaanias).

1937. a. II semestril valiti ASÜ esimeheks M. Sõštšikov, juhatuse liikmeiks E. Alberg, M. Scheer, V. Kann-Hirsch, H. Raesaar. 1938. a. oli esimeheks jällegi M. Sõštšikov, juhatuses I. Kruus, L. Illisson, V. Sõpas, E. Alberg. Tegevliikmeid oli 1938. a. 50, neist paljud ühtlasi «Ühenduse» (A. Uibo jt.) või «Veljesto» (A. Vassar jt.) liikmed. Toetajaid liikmeid oli 46 (H. Kruus, P. Tarvel, L. Loone, P. Vihalem, N. Andresen jt.). 1938. a. esimesel poolel korraldas ASÜ linna elanikele ülikooli ruumides kaks korda kuus avalikke ettekandekoosolekuid. Neil esinesid näiteks V. Hion dialektilise materialismi põhiküsimustest, A. Selge M. Gorki elust ja loomingust, M. Laosson tänapäeva ühiskonna struktuurist jne. Viimane ettekanne äratas poliitilises politseis tähelepanu, kuna M. Laosson kritiseeris kapitalistlike riikide ühiskondlikku struktuuri ja rääkis Nõukogude Liidust positiivses mõttes.¹²² 1938. a. suvel organiseeris ühing I. Kruusi ja L. Illisoni eestvõtmisel ekskursiooni Soome. Kohe pärast tagasijõudmist Tartusse suleti ASÜ sisekaitse ülema otsusega 25. juunist 1938, kuna ta levitavat «poliitilisi ideid, mis kahjustavad üliõpilasnoorsoo üldise kasvatusedendamist ja takistavad üliõpilaste rahvusliku üksmeele ja ühtekuuluvuse saavutamist ning süvendamist»¹²³. Sulgemise põhjuste kohta arvab F. Issak oma mälestustes, et «küllap öeldi kohtumistel pahempoolsete üliõpilastega Helsingis ja Turus mõnigi mõte otsekohesemalt välja kui kodus»¹²⁴. Ent muidugi rippus ühingu sulgemise oht juba ammu õhus: nuhid jälgisid ettekandeid jne.

Ülikoolide seaduse § 119 järgi kuulus ülikooli juures tegutsevate seltside järelevalve ülikooli valitsusele, järelikult oleks ASÜ

¹²¹ F. Issak. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8.

¹²² ENSV ORKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 2308, l. 3—6.

¹²³ Sealsamas, l. 1.

¹²⁴ F. Issak. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8.

sulgemine võinud toimuda ülikooli valitsuse otsusega. Haridusminister A. Jaakson asus aga kirjas siseministrile 18. juunil 1938 seisukohale, et AÜS-i sulgemine olevat tarvilik riiklikes huvides ja seepärast ei võivat sulgemise küsimust anda ülikooli valitsuse kui kollegiaalorgani arutada ja hääletamise korras otsustada.¹²⁵ Seega puudus fašistliku režiimi juhtidel usaldus isegi nende endi poolt ametisse seatud ülikoolivalitsuse vastu.

Edaspidi kasutas EKP poliitiliseks kasvatustööks üliõpilaste seas Akadeemilist Ühiskonnateaduste Klubi, mille koosseisus oli rida kommuniste ja parteile lähedasi isikuid (I. Kruus, V. Sapa-Kruus, H. Haberman, H. Raesar, A. Uibo jt.). Klubis korraldati huvitavaid arutluskoosolekuid, näiteks esimesel klubiõhtul 1940. a. algul võttis Viktor Kosenkranus vaatluse alla A. Annisti artikli «Uue aasta ja uue ajastu alguses»¹²⁶. A. Annisti teravat pilku pahede nägemisel, tema julget kriitikat ja võitlejahoiakut võis ainult kiita, kuid tema artikli programmiline osa tunnistati arutlejate (H. Haberman jt.) poolt täiesti vildakaks. Viimasel klubiõhtul enne 1940. a. juunisündmusi rääkis A. Uibo dialektilisest materialismist. Oma loengus seletas ta ära enamiku leninliku filosoofia põhitõdedest.¹²⁷

Progressiivsed õppejõud ja üliõpilased võtsid osa ka Eesti Vabamõtlejate Ühingu «Humanitas» tööst, mille tegevus kolmekümnendate aastate lõpul elavnes. Tema esimeheks oli sel ajal matemaatikaprofessor J. Sarv, kes ei olnud küll maailmavaatelt kommunist, kuid, olles järjekindel demokraat ja ateist, võimaldas «Humanitates» pidada materialismi ja marksismi propageerivaid loenguid. Ettekandega esinesid prof. J. Sarv, prof. A. Humal, H. Haberman, M. Laosson, V. Hion, A. Hint jt. Ettekanded olid enamasti kõrgel tasemel. Organisatsiooni kandev aktiiv oli kursis Jemeljan Jaroslavski teaduslik-ateistliku tööga Nõukogude Liidus. Tunti Lenini seisukohta, et usuvastane propaganda ei tohi olla abstraktne, vaid selles tuleb näidata religiooni sotsiaalset olemust.¹²⁸

Legaalsete tegevuste kõrval kasutas EKP marksismi propageerimiseks intelligenti hulgas ka illegaalseid meetodeid. Näit. kirjutas H. Haberman brošüüri revolutsiooni teooria kohta, mida levitati illegaalselt käsikirjana. Oli illegaalseid marksismi tundmaõppimise ringe, millest võttis osa ka üliõpilasi. Üks sellistest ringidest töötas arst Jüri Haldre korteris. Ettekannetega esinesid seal V. Kosenkranus, A. Uibo, V. Hion jt. Ringi tööst võtsid osa V. Haldre, A. Kaal, A. Selge, K. Ruus, A. Hint jt. Ringis töötati läbi Lenini «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium»,

¹²⁵ ENSV ORKA, f. 852, nim. 1, s:ü. 2308, l. 2.

¹²⁶ «Akadeemia», 1939, nr. 12.

¹²⁷ F. I s s a k. Pöörde-eelses ülikoolis. — «Noorus», 1967, nr. 6, lk. 8—9.

¹²⁸ A. P r i n k. «Humanitase» aegadest. — «Edasi», 1967, 13. oktoober.

Engelsi «Anti-Dühring», «UK(b)P ajaloo lühikursus».¹²⁹ Marksistlik kirjandus käis pidevalt käest kätte, kuid kõige intensiivsemalt olid vist küll ringkäigus need V. I. Lenini teoste suurväljaande mitukümmend köidet, mis kuulusid Ilmar Kruusile.¹³⁰

Poliitiline politsei hakkas neil aastail tundma järjest suurenevat huvi üliõpilaste meelsuse vastu. Organisatsioonide tegevusest saabusid pidevalt ettekanded politseisse. Seda olukorda iseloomustati ka sel ajal levinud värssides:

*Vana Siimón on surnud. Uhes temaga läks
kaunis endine aegki hauda,
Alma mater'is hõlpsasti saada võib nüüd
käte ümber paar ümmargust rauda.*

(...)

*Olid seniajani tudengid
oma enese kooliski vabad,
ent nüüd on isegi kella all
neile taha torgatud sabad.*

*Oli kord Akadeemia vabadus,
nüüd sellestki üle on saadud,
sai ta alguse Gustav Adolfist
lõpu teevad kuid s... aadud.*

(...)

*Kuigi tumedad varjud vihaselt
ümber valguse veavad noota —
et sädemed läbi pääsevad,
seda tahaksin siiski loota.*

*Ja ühestki sädemest tuha all
võib saada vägeva leegi —
mis kõrvetab sõeks oma valvurid
ja mida ei kustuta keegi.*

*Sest kindlasti Saatuserongile uus
kord saabub juht ja konduktor,
seepärast ma teistega karjuksin koos:
«Memento mori, Destructor!»¹³¹*

Agendid olid oma ettekannetes sunnitud tunnistama, et üliõpilaste keskel ei ole märgata erilist poolehoidu olemasolevale korrale.

Kuigi illegaalse töö tingimustes toimus vastuvõtt Eestimaa Kommunistlikku Parteisse väga piiratult, võeti 1939—1940 parteisse vastu ikkagi ka mõned läbiproovitudad esindajad Tartu Ülikooli ringkondadest (1939. a. I. Kruus ja H. Haberman, 1940. a. algul A. Uibo, L. Illisson, M. Laosson). Üliõpilaste hulgas leidis

¹²⁹ O. Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei tööst intelligentsi seas kolmekümne aastal. — «Looming», 1960, nr. 7, lk. 1087.

¹³⁰ M. Laosson. Marksismi propagandast kodanliku diktatuuri aastail. — Saabus päev, lk. 156.

¹³¹ Ott Kangilaski käsikirjaline luuletus.

kommunistliku partei ideoloogilisi toetajaid sel ajal muidugi palju rohkem, kuid konspiratsiooni kaalutlustel jäeti suur osa neist organisatsiooniliselt siiski väljapoole parteid.

Tartu Ülikool oli käsitletaval perioodil (1934—40) liberaalkodanliku opositsiooni aktiivsemaks keskuseks Eestis. Kuigi poliitilised parteid olid suletud, olid siin Eesti Üliõpilaste Seltsi, Eesti Üliõpilasseltside Liidu ja nende vilistlaskogude näol mingil määral olemas opositsiooni organisatsioonilised alused ning nende organisatsioonide väljaannete näol trükisõna kasutamise võimalused. Liberaalne opositsioon Tartu Ülikoolis oli läbi põimunud väikekodanlik-demokraatlike tendentsidega. Kuulusid ju üliõpilasseltside ja nende vilistlaskogude liitu «Veljesto» ning «Ühenduse» näol üsna mõjukad demokraatlikud jõud ning samade seltside vahendusel ka marksistliku maailmavaatega üliõpilased. Kuigi liberaalsete, reformistlike ja revolutsiooniliste üliõpilaste taotluste poliitilised lõppeesmärgid olid erinevad, moodustasid nad võitluses ülikooli seaduse ja üliõpilaskonna korralduse muutmise vastu ühisrinde, kuhu kuulus ka suur osa õppejõude.

Hoolimata aastail 1934—40 valitsuse poollt avaldatud poliitilisest survest ülikoolile, säilis seal demokraatlikult meelestatud intelligentsi kaader, kes osalt revolutsioonilises suunas edasi arenes. See asjaolu kergendas kahtlemata ülikooli reorganiseerimist nõukogude ülikooliks 1940/41. aastal.

БОРЬБА ВОКРУГ ЗАКОНА ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1934—1940 ГГ.

Ы. Эланго

Резюме

Правительство К. Пятса, ликвидировавшее парламентаризм в Эстонии, приступило к изменению университетского закона, принятого Государственным собранием в 1925 г. В 1936 г. у Совета Тартуского университета был отнят ряд хозяйственно-административных прав, и хозяйственная жизнь университета была полностью подчинена министру просвещения. Технический факультет, приступивший к работе в университете, был переведен в Таллин, что ущемляло экономические и научные интересы Тартуского университета.

Тогдашнее руководство университета (ректор И. Кыпп, проректоры Х. Круус и Х. Перлитц) не одобряло правительственной политики фашизации и выступило в защиту буржуазно-демократических основ организации университета. В 1937 году Министерство просвещения составило новый университетский закон, по которому ректор университета уже не избирался, а назна-

чался на пять лет государственным старейшиной. По временным предписаниям на первый срок службы назначались также и проректоры и деканы. Одновременно была усилена власть ректора. Эти меры должны были обеспечить полное подчинение университета интересам господствующей крупной буржуазии. При заполнении вакантной должности с этого времени начали больше, чем когда-либо раньше, учитывать политические настроения преподавателя. И все же по меньшей мере половина преподавателей была настроена оппозиционно.

С 1935 года начали ограничивать число студентов точным определением контингента поступающих и введением конкурсных экзаменов. В результате этого количество студентов, которое, достигнув кульминации в 1926 году, и так все время падало, снизилось еще больше. Была увеличена учебная плата.

Представительство студенчества, которое, как парламентарный орган, стояло за т. н. академическую свободу и университетскую автономию, было осенью 1936 года правительством разослано. Его должно было заменить Временное правление студенчества. В ответ на репрессии правительства студенты устраивали демонстрации. В Министерстве просвещения выработывались новые принципы организации студенчества, на основе которых неорганизованные студенты (примерно 40%) не могли участвовать в создании представительства наравне с другими.

С помощью нового закона руководящая роль среди студенчества перешла к корпорантам.

Студенты, входящие в общества, и неорганизованные студенты активно протестовали против нового университетского закона. Ведущей силой в этом оппозиционном движении было буржуазно-либеральное Эстонское студенческое общество. Однако при посредстве Союза эстонских студенческих обществ, созданного в 1937 году, в движении в защиту университетской автономии участвовали также студенты с мелкобуржуазно-демократическими и марксистскими взглядами (общества «Вельесто» и «Юхендус»). Коммунистическая партия Эстонии поддерживала борьбу за университетскую автономию, усматривая в этом возможность создавать контакты с демократическими кругами и проводить антифашистскую пропаганду.

Идеи марксизма-ленинизма во II половине 1930-х годов стали все интенсивнее распространяться среди студенчества. Много сделало для этого Академическое социалистическое общество, которым по заданию КПЭ руководил студент Ильмар Круус, один из лучших знатоков марксизма в Тарту.

Несмотря на правительственную политику нажима, в университете сохранились кадры демократической интеллигенции, которые отчасти продолжали развиваться в революционном направлении. Это облегчило реорганизацию Тартуского университета в советский университет в 1940/41 гг.

KAMPF UM DAS HOCHSCHULGESETZ DER UNIVERSITÄT TARTU IN DEN JAHREN 1934—1940

O. Elango

Zusammenfassung

Die Regierung Päts, die in Estland das parlamentäre Regime abgeschafft hatte, wollte auch das von der Staatsversammlung verabschiedete Hochschulgesetz verändern. Im Jahre 1936 wurde der Rat der Universität Tartu mehrerer Rechte enthoben und in wirtschaftlich-administrativen Fragen wurde die Hochschule vollkommen dem Unterrichtsminister unterstellt. Die Technische Fakultät der Universität wurde nach Tallinn übergeführt, wodurch ihre wirtschaftlichen und wissenschaftlichen Interessen geschädigt wurden.

Die damalige Leitung der Universität (Rektor J. Köpp, die Prorektoren H. Kruus und H. Perlitz) war gegen den Hang der Regierung zum Faschismus und ergriff Partei für die bürgerlich-demokratische Organisation der Universität. 1937 verfasste das Unterrichtsministerium ein neues Hochschulgesetz, nach dem der Rektor nicht mehr gewählt, sondern vom Staatsoberhaupt auf fünf Jahre ernannt wurde. Nach den neuen zeitweiligen Vorschriften wurden auch die Prorektoren und Dekane für ihre erste Amtszeit ernannt. Zugleich wurden die Machtbefugnisse des Rektors erweitert. Diese Massnahmen sollten die vollkommene Unterordnung der Universität den Interessen des herrschenden Grossbürgertums gewährleisten. Bei der Besetzung der Lehrämter wurde jetzt mehr als je zuvor die politische Gesinnung der Lehrkräfte in Betracht gezogen. Dennoch war mindestens die Hälfte des Lehrpersonals oppositionell gesinnt.

Ab 1935 wurde die Zahl der Studenten durch die Festlegung eines bestimmten Kontingents und durch Aufnahmeprüfungen eingeschränkt, wodurch diese Zahl, die nach ihrem Höchststand von 1926 wegen materieller Schwierigkeiten der Studenten bereits regelmässig gesunken war, sich noch mehr verringerte. Die Studiengebühr wurde erhöht.

Da die Vertretung der Studentenschaft als parlamentäre Institution für akademische Freiheit und Autonomie der Universität war, wurde sie im Herbst 1936 von der Regierung verboten. Ein zeitweiliger Vorstand der Studentenschaft sollte sie vertreten. Als Antwort auf die Unterdrückungspolitik der Regierung veranstalteten die Studenten Kundgebungen. Das Unterrichtsministerium stellte neue Prinzipien der Organisation der Studentenschaft auf, nach denen die nichtorganisierten Studenten (ca 40%) an der Bildung einer Vertretung nicht auf gleicher Grundlage mit ihren

Kollegen teilnehmen konnten. Das neue Gesetz spielte die führende Rolle der Studentenschaft den Korporaten in die Hand.

Die Studenten, die Vereinen angehörten oder nicht organisiert waren, protestierten aktiv gegen das neue Hochschulgesetz. Die führende Rolle in dieser oppositionellen Bewegung spielte der liberal-bürgerliche Verein Estnischer Studenten, doch durch den Verband der Estnischen Studentenvereine, der im Jahre 1937 gegründet worden war, nahmen an der Bewegung für die Autonomie der Universität auch kleinbürgerlich-demokratisch sowie marxistisch gesinnte Studenten teil (die Vereine «Veljesto» und «Uhendus»). Die Kommunistische Partei Estlands unterstützte den Kampf für die Autonomie der Universität, da sie darin eine Möglichkeit wahrnahm, Kontakt zu demokratischen Kreisen zu finden und antifaschistische Aufklärungsarbeit zu leisten.

Ende der 30er Jahre begannen sich die marxistisch-leninistischen Ideen in der Studentenschaft immer mehr zu verbreiten. Grossen Anteil daran hatte der Akademische Sozialistische Verein, den im Auftrag der EKP der Student Ilmar Kruus — einer der besten Kenner des Marxismus in Tartu — leitete.

Trotz der Unterdrückungspolitik der Regierung setzten die Kader der demokratisch gesinnten Intelligenz ihre Tätigkeit fort und entwickelten sich zum Teil in revolutionärer Richtung weiter. Dieser Umstand erleichterte die Reorganisation der Universität Tartu zu einer sowjetischen Hochschule im Jahre 1940/41.